

Боривоје Милошевић

СРПСКА ПРАВОСЛАВНА ЦРКВА
И СВЕШТЕНСТВО
У БОСНИ И ХЕРЦЕГОВИНИ
У ПРВОМ СВЈЕТСКОМ РАТУ

АНДРИЋЕВ
ИНСТИТУТ

Андрићград – Вишеград, 2016.

3. Прилике у Босни и Херцеговини послије Сарајевског атентата

3. 1. Антисрпске демонстрације у покрајинама

Сарајевски атентат означио је почетак бруталног обрачуна аустроугарских власти са Србима, њиховим политичким, културним организацијама и православном црквом. Репресивне мјере према Србима и српским политичким и културним организацијама у земљи почеле су се примјењивати знатно прије званичне аустроугарске објаве рата Србији. Службени Беч је непосредно послије атентата повео „крсташки рат“ против српске културе и духовности који је подразумевао уништење српске интелигенције, искорјењивање ћириличног писма, маргинализацију значаја православне цркве и темељну реорганизацију школског система који је убудуће морао производити лојалне грађане Монархије. Прогони, масакри и депортације цивила у Босни и Херцеговини и Далмацији у љето 1914. били су својеврсна припрема за рат против цивилног становништва у Србији и на истоку Европе у каснијим фазама рата.⁵³ „Са стотинама вјешала не би се могле платити драгоцене убијене главе“, поручио је нетом по атентату Коста Херман, високи званичник Земаљске владе, указујући на већинско расположење своје околине и прогоне Срба који ће услједити.⁵⁴ На сједници Сабора Босне и Херцеговине, одржаној 28. јуна 1914, предсједник Сабора осудио је атентат на надвојводу Франца Фердинанда и његову супругу. Позвао је родитеље да не дозволе агитаторима да анархистичким идејама затрују срца и душу њиховој дјечи „употребљавајући при томе угријани национални осјећај омладине и њену непромишљеност и незрелост“.⁵⁵

⁵³ М. Казимировић, Х. Хаутман, *Крвави траг Великог рата. Злочини аустроугарске и њених савезника 1914–1918. у светлу аустријских докумената*, Нови Сад 2015, 80.

⁵⁴ В. Ћоровић, *Црна књига*, 25.

⁵⁵ *Stenografski izvještaj XXXI sjednice Sabora održane 28. juna 1914. u Sarajevu*, 2.

Са нескривеном мржњом према Србима на јавну сцену Хрватске провалили су клерикални и десничарски елементи.⁵⁶ Тек што се проширила вијест о убиству Франца Фердинанда франковци су организовали поворке у Загребу, а касније и по свим већим мјестима Хрватске носећи царске и хрватске заставе са црним флором. Демонстранти су извикивали пароле против Срба, Србије и Хрватско-српске коалиције „праћени полицајцима и жандармима, ну не да их спречавају, већ својом мирноћом охрабрују, како би се већ првог дана најодушевљеније изражавала готовост и спремност хрватског народа за осветом и за рат против Србије“.⁵⁷

Хрватски Сабор је 30. јуна 1914. одржао посебну сједницу коју су у више наврата прекидали франковци и радићевци вријеђајући чланове Коалиције ријечима: „Слава Фердинанду“, „Вратите нам Фрању Фердинанда“, „Доље Срби“, „Доље велеиздајници“, „Доље Карађорђевићу“, „Издајнице“, „Бомбаша“, „Ван Прибићевићу, „ван сви Власи“.⁵⁸ Заступник Иван Франк је изјавио како је српство само по себи велеиздаја.⁵⁹ Франковачки и Радићевци заступници називали су заступнике Коалиције крвницима и оптужујући их за атентат.⁶⁰ Говорећи пред окупљеним Загрепчанима Франк је поручио како су „Срби убиством Франца Фердинанда зарили Хрватима нож у срце“.⁶¹ На Јелачићевом тргу у центру Загреба запаљена је ломача на коју су бацане ствари из опљачканих српских станова. „Око ватре урлала је франковачка руља поздрављајући одушевљено оне, који су носили ствари и бацали у ватру, а иза њих дирижирали и захваљивали руљи за ревносну службу домовини, аранжери и организатори крвавих демонстрација и разбојничких погрома. По команди ових, урлање и скандирање ‚Србе на врбе‘ на час престаје да би отпјевали

⁵⁶ М. Патковић, *Антисрпски и антијугословенски погроми у лето 1914. године*, у: Зборник о Србима у Хрватској, II, Београд 1991, 282.

⁵⁷ I. Ribar, *Iz moje političke suradnje (1901–1963)*, Zagreb 1965, 129.

⁵⁸ B. Krizman, *Hrvatska u Prvom svjetskom ratu, hrvatsko-srpski politički odnosi*, Ljubljana 1989, 71–82.

⁵⁹ Исто, 75.

⁶⁰ I. Ribar, *Iz moje političke suradnje*, 129.

⁶¹ *Застава*, Нови Сад, бр. 132, 17/30. јун 1914.

обавезно царску химну“, записао је Иван Рибар.⁶²

Провладаина босанско-херцеговачка штампа извјештавала је о антисрпским демонстрацијама у Загребу као о изразима лојалности. Наводи се како је кроз град прошла велика поворка ђака и студената носећи хрватске заставе покривене црним велом узвикујући паролe против Србије и у славу убијеног престолонаследника. На зградама *Српског Сокола*, листова *Новости* и *Покрет*, као и на кући српске црквене општине полупани су прозори. Демонстрације су одржане и пред зградом српске банке.⁶³

Срби и Италијани из Далмације нису знатније жалили са смрћу Франца Фердинанда јер је убијени престолонаследник сматран за једног од главних противника српских и италијанских националних интереса.⁶⁴ Након аустроугарске објаве рата Србији 28. јула 1914. протести су одржани у Задру. Демонстранти су се окупили пред зградом Српске читаонице, на згради епископата су поразбијани прозори, док је један свештеник физички нападнут.⁶⁵ Око 1.500 праваша окупило се 2. јула на градском тргу у Сплиту носећи хрватске заставе и слике убијеног престолонаследника. Уз бучно одобравање масе спаљено је више српских застава.⁶⁶

Приликом демонстрација у Осијеку окупљена маса разбила је прозоре на палати Максимовић која се налазила у власништву зета некадашњег патријарха Бранковића. У Ђакову је уништено више српских кућа и дућана. Иако у Опuzену није било Срба, франковци су оштетили стару православну цркву. Извршене су преметачине у српским соколским друштвима у Сремској Митровици, Сремским Карловцима и Новом Саду.⁶⁷ Франковци су у Дубровнику демолирали зграду српске црквене општине и дом српског соколског

⁶² I. Ribar, *Iz moje političke suradnje*, 133.

⁶³ *Sarajevski list*, Sarajevo, br. 132, 30. jun 1914.

⁶⁴ A. Bralić, *Beginning of the First world war in Dalmatia*, y: Review of Croatian History, no. 1, Zagreb 2014, 51.

⁶⁵ *Исмо*, 60.

⁶⁶ *Hrvatska misao*, Šibenik, br. 53, 4. srpanj 1914.

⁶⁷ М. Патковић, *Антисрпски и антијугословенски погроми у лето 1914. године*, 294.

друштва „Душан Силни“. ⁶⁸ Дубровник, „град на гласу ради своје културе и питомости“, постао позорница жалосног вандализма. ⁶⁹ Противсрпске демонстрације одржане су још у Доњим Каштелима, Каштел Сућурцу, Сињу, Стариграду и Дрнишу приликом којих су спаљиване српске заставе. ⁷⁰

Уочи аустроугарске објаве рата Србији одушевљење за рат у Загребу непрестано је расло. Јелачићев трг био је центар ратног расположења, а њиме су текле колоне грађана пјевајући родољубиве пјесме, царску химну или су клицали цару и војсци. ⁷¹ *Мали лист* је почетком августа 1914. забиљежио како је цијели Загреб претворен у велики војни логор. Грађани су свечано испраћали војнике у рат пратећи их уобичајеним покличима: „Доље Србија“, „Доље Русија“ и „Смрт издајницима“. ⁷² Приликом војне свечаности у Черномерцу код Загреба, загребачки надбискуп Антун Бауер рекао је, између осталог: „Хрвати јунаци, љубљени наш краљ зове Вас у бој. Хрвати јунаци! Бог вас зове у бој. Бог, вјечна Правда, зове Вас, да у рукама његовим будете осветници оног недјела у Сарајеву које је краљу нашему отело чврсту потпору у старим данима, а његовим вјерним народима смјерало уграбити наду у велику будућност“. ⁷³ Бискуп Бауер је објавио окружницу у којој се наводи: „Рат с краљевином Србијом је започео, јер мира не може бити с душманином, који злочиначки ровари против монархије, наше држављане подјарује на незадовољство, вјечито кује сплетке и уроте“. ⁷⁴

Краљевска хрватско-славонско-далматинска влада издала је 3. октобра 1914. уредбу о укидању ћирилице у пучким школама. Ћирилица је остала у употреби само

⁶⁸ М. Ж. Живановић, *Дубровник у борби за уједињење 1908–1918*, Београд 1962, 111–112.

⁶⁹ „Неколико стријелаца, Турака и Арбанаса, доведено и намамљено од одговорних фактора, починише несметано изгреде и претворише наш град, бар за неколико сати, у позориште досад нечувених шкандала“; *Crvena Hrvatska*, Dubrovnik, br. 21, 11. jula 1914.

⁷⁰ *Jutarnji list*, Zagreb, br. 710, 10. srpanj 1914.

⁷¹ *Novosti*, Zagreb, br. 201, 27. srpanj 1914.

⁷² *Mali list*, Zagreb, br. 23, 9. kolovoz 1914.

⁷³ V. Novak, *Magnum crimen*, 59.

⁷⁴ *Obzor*, Zagreb, br. 210, 1. kolovoz 1914.

у другом разреду у настави вјеронауке за дјецу „грко-источне“ вјере. Почетнице, читанке и рачунице од тада су биле штампане само латиницом.⁷⁵

Антисрпске демонстрације које су се од 28. јуна прошириле Босном и Херцеговином организоване су свуда по истој матрици. Хрватско и муслиманско становништво дефиловало је улицама босанско-херцеговачких градова носећи са собом царске слике и државне заставе, харајући при томе по српским школама, црквама, дућанима, хотелима и приватним становима, а све уз прећутну сагласност војске и полиције. Службена штампаназивала је протесте „патриотским окупљањима“ или „спонтаним изливима народног гњева“. У Бечу су ови догађаји тумачени као доказ лојалности босанско-херцеговачких грађана хабзбуршкој круни и жала за убијеним престолонаследником.⁷⁶ Исте вечери по атентату више стотина демонстраната напало је и демолирало хотел „Европа“ у власништву Глигорија Јефтановића⁷⁷ и редакцију листа *Српска ријеч*. На улици се могло чути: „Јефтановић је добио своје. Зацјело је и он учествовао у завјери!“⁷⁸ Потом се маса устремила на остале српске дућане, продавнице, магазе, књижаре и кафане. Демонстранти нису поштедјели редакцију

⁷⁵ *Novosti*, Zagreb, br. 270, 5. listopada 1914.

⁷⁶ М. Казимировић, Х. Хаутман, *Крвави траг Великог рата*, 83.

⁷⁷ „Очевици ми приповедаху, да су им по улици ноге упале до чланака у стакло разбијеног посуђа Хотела Европа. Жилави и неустрашиви старина Јефтановић, набави и преко ноћи успостави само њему познатим, могућим и изведивим начином и последњу ситуацију у хотелу, да покаже бруталној аустријској бештији: да се углед и достојанство Србиново не руши разбијањем тањура, (...)“; В. Мандић, *Босна у ланцима*, 45. „Ова гомила је у хотелу ‘Европа’ полупала сав инвентар, а из соба су на улицу избацивали столове, столице, кревете, ноћне ормариће. Овој припитој маси говор је одржао један млади муслиман, запосленик једне муслиманске банке, повикујући како престолонаследника треба жестоко осветити. На то су демонстранти уништили Јефтановићев стан, при чему су покрали многе вриједности“; АБиХ, Процес Васиљу Грђићу и другима, IV–14–4, бр. 72. Истрага о патриотским демонстрацијама.

⁷⁸ Лист *Браник* наводи изјаву Глигорија Јефтановића дату непосредно по уништењу његовог хотела: „Одмах после злочина први сам одвео српску црквену општину пред Поћорек да изразимо своје саучешће. Оплакао сам престолонаследника и супругу му. Сам сам био код куће кад су ме напали. Хтједоше ме убити. Чуо сам како су разбијали капију гвозденим полугама па како урлаху, груквајући у зидове, ломећи намјештај: Гдје си? Сада нека ти помогне краљ Петар“; *Браник*, Нови Сад, бр. 123, 24. јуни/7. јули 1914.

часописа *Босанска вила* и стан главног уредника Николе Т. Кашиковића.

Том приликом уништен је комплетан тираж већ припремљеног новог броја *Виле* посвећен Јовану Скерлићу.⁷⁹ Ванредна издања *Сарајевског листа*, *Хрватског дневника* и *Босанске поште* „сипала су ватру међу демонстранте“, сјећао се Васиљ Грђић.⁸⁰ Хрватска штампа ширила је дезинформације да је полиција у стану Јефтановића пронашла велики арсенал оружја и муниције. Полупани су сви прозори и причињена је велика материјална штета на епископском стану у Сарајеву. Демонстранти су том приликом узвикивали: „Доље Срби“, „Доље злочинци“ и „Истријебите из Босне бесрамну банду“.⁸¹ Чули су се повици: „Доље краљ опанчар Петар“, „Доље Власи, на вјешала са њима“!⁸²

Сутрадан се број демонстраната повећао, а акција уништавања српске имовине почела је окупљањем испред католичке катедрале у центру града и наставила се уз асистенцију полиције и војске, а по упутама које су давали представници градских власти и Земаљске владе.⁸³ Демонстранти који су се састали на Црквеном тргу опустошили су српску школу поразбијавши на њој све прозоре, да би потом ушли у зграду и уништавали инвентар. Из школе је на улицу изнесена и поцијепана слика Св. Саве.⁸⁴ „Кућа је за час била пуста, а пред њом се направила права громада избачених и полупаних ствари“.⁸⁵ Описујући пустошење српске школе лист *Хрватски дневник* школу је назвао „иредентистичким гнијездом“.⁸⁶ На згради „Просвјете“ и Великог Управног и Просвјетног Савјета разлупани су прозори. Демонстранти су камењем засули зграду митрополије.⁸⁷

⁷⁹ Б. Трајковић, *Никола Т. Кашиковић—живот и дело*, Београд 2006, 89.

⁸⁰ В. Грђић, *Прва ноћ у затвору*, у: *Споменица Васиља Грђића*, Сарајево 1935, 150.

⁸¹ *Naša sloga*, Pula, br. 25, 2. juliја 1914.

⁸² *Застава*, Нови Сад, бр. 135, 20. јунија/3. јулија 1914.

⁸³ Ђ. Микић, *Austrougarska ratna politika u Bosni i Hercegovini*, 23–41.

⁸⁴ *Браник*, Нови Сад, бр. 120, 20. јуни/3. јули 1914.

⁸⁵ *Пијемонт*, Београд, бр. 172, 25. јун 1914.

⁸⁶ *Hrvatski dnevnik*, Sarajevo, br. 143, 29. lipanj 1914.

⁸⁷ *Исто*, br. 144, 30. lipanj 1914.

Уништен је и Српски клуб, а све што се налазило у просторијама поразбијано је или избачено на улицу.

Ниже од Српског клуба уништена је месарска радња Србина Шпире Новаковића и кафана Јове Паликуће. Демонстранти су поразбијали кућу и радњу Васе Чабриновића, оца Недељка Чабриновића. Демолирани су Завод Мис Ирби, Задруга Српкиња⁸⁸ и Хотел Империјал.⁸⁹ Из просторија уредништва и управе листа *Српска ријеч* све је избачено на улицу. Машине у штампарији листа су оштећене, а гомиле штампарског папира завршиле су на улици. Уз ову кућу налазио се дом Српског пјевачког друштва „Слога“ чије су просторије такође похаране.⁹⁰ Уништена је и покрадена роба из неколицине српских дућана који су били смјештени у приземљу зграде Великог Управног и Просвјетног Савјета. На Маријин двору је уништена кафана Србина Ружића. Вод наоружаних војника који се налазио у близини покушао је интервенисати, али су се удаљили када је им је то наредио један капетан.⁹¹

Демонстранти су покренули прави „мали рат“ против српских дућана и домова у цијелом граду.⁹² „Маса од више тисућа народа као да је полудила, што порушено, поразбијано и разбацано на улицу имаде робе од преко 200 србских кућа и дућана“, објавио је лист *Наша слога*.⁹³ Муслимански *Вакат* наводи да су демонстранти у Сарајеву уништили све српско: „Роба пред дућанима подерана, прозори на кућама поразбијани, намјештај пред кућама изломљен и издробљен, једно потпуно право пустошење и упропашћивање туђег добра и иметка“.⁹⁴

На градске улице изашао је „сарајевски олош“⁹⁵ који

⁸⁸ Кућа Добротворне задруге Српкиња је озбиљно оштећена током демонстрација. Сирочад смјештена у њој није имала гдје спавати па је размјештена по неким српским кућама широм Сарајева; АБиХ, Процес Василију Грђићу и другима, IV–14–4, бр. 72. Истрага о патриотским демонстрацијама.

⁸⁹ *Пијемонт*, Београд, бр. 172, 25. јун 1914.

⁹⁰ *Исто*.

⁹¹ АБиХ, Процес Василију Грђићу и другима, IV–14–4, бр. 72. Истрага о патриотским демонстрацијама.

⁹² R. Donia, *Sarajevo: biografija grada*, Sarajevo 2006, 148.

⁹³ *Naša sloga*, Pula, br. 25, 2. juli 1914.

⁹⁴ *Vakat*, Sarajevo, br. 147, 8. juli 1914.

⁹⁵ „Није њих ту водила никаква мржња против Срба, нити су је они уопће

је према ријечима полицијског службеника Владислава Глика искористио прилику да пљачка под изговором „патриотских иступа“.⁹⁶ Глик је сумњичио војне власти да су организовале прогоне Срба у Сарајеву, нагласивши како полиција није могла учинити ништа да то спријечи, наводно због малог броја службеника на терену.⁹⁷

Антисрпско расположење код Хрвата Глик је објашњавао чињеницом да су они у престолонаследнику Фердинанду видјели личност која је намјеравала југословенско питање ријешити у складу са хрватским интересима, док су босански муслимани антагонизам према Србима гајили због турских пораза у Балканским ратовима.⁹⁸ Послијератна штампа именовала је Теодора Зурунића као једно од најодговорнијих лица за масовне прогоне над Србима послје атентата. Зурунић је у том тренутку био на дужности шефа Одсјека за унутрашње послове Земаљске владе.⁹⁹ У Сарајеву су истовремено у намјери да се одржи што јаче антисрпско расположење протурале лажне вијести о бомбама постављеним широм града или доласку наоружаних комита из Београда.¹⁰⁰ Заједничко министарство финансија телеграфски је обавијестило Земаљску владу да је примило вијест о доласку групе од 50 наоружаних комита из Србије у Сарајево са намјером да нападну затвор у којем су били смјештени атентатори.¹⁰¹

Према свједочењу Велимира Мандића полиција је након атентата из затвора ослободила више ситних муслиманских и хрватских криминалаца који су потом учествовали у антисрпским демонстрацијама: „Дивље

осјећали, напротив, врло добро су се слагали са својим православним субиједницима који су заједно с њима становали у истим махалама и исто тако јадно живјели као и они. Водила их је њихова искоријењеност и запустеност, чемер и глад, власт им је давала слободне руке, да свој очај искале, да своју глад утоле, да свом бијесу и рушилачком нагону удовоље. Ништа њих није покретало, никаква мисао, никакав занос, ништа од једино и искључиво – пљачка“; N. Simić, *Miškovići. Druga obala*, Zagreb 1969, 28.

⁹⁶ *Политика*, Београд, бр. 9.168, 21. новембар 1933.

⁹⁷ *Исто*.

⁹⁸ *Исто*.

⁹⁹ *Vrbaske novine*, Banja Luka, br. 451, 8. jula 1934; *Исто*, br. 456, 14. jula 1934.

¹⁰⁰ В. Ћоровић, *Црна књига*, 41.

¹⁰¹ АБиХ, ЗМФ, БХ, през. бр. 844/1914.

Сл. 1. Демолирање Јевђевићеве гараже у Сарајеву

руље састављене из ионако полудивљих и до лудила за-слијеђених и фанатизованих елемената, девастираху под заштитом власти и војске – а у име ауторитета лика аустријског цара Франца Јозефа – све, па и оно што није носило обиљежја Србина власника. Предвођене полицијом, ударише на српску имовину, и што беше за понети – понесоше, док остало уништи и баци на улицу бес подивљале масе“.¹⁰² „И ни једна европска држава није тако ниско пала, да своје поданике тиранише и јавно назива издајницима, бунтовницима, ренегатима, комплотистима, завереницима, иредентистима итд. као Аустрија, која тим именима од почетка свог владања у Босни, почасти српски народ, а то само зато, да велики онај терор, који над тим народом врши, лакше оправдава“, забиљежио је Мандић.¹⁰³ Лист *Словенски народ* је упозорио да иза погрома Срба у Босни и Херцеговини стоје клерикални кругови потпомогнути муслиманским масама: „То што се десило у Сарајеву и другим градовима у покрајинама нису биле патриотске демонстрације већ из политичких мотива организован злочин“.¹⁰⁴ Описујући догађаје из Сарајева аустријска штампа је примјетила како су десетине кућа опустошене једна за

¹⁰² В. Мандић, *Босна у ланцима*, 44.

¹⁰³ *Исто*, 58.

¹⁰⁴ *Slovenski narod*, Ljubljana, štev. 148, 1. julyja 1914.

другом, али су неке између њих (хрватске и муслиманске; прим. Б. М.) остале поштеђене.¹⁰⁵

Велимир Мандић је оптужио лист *Хрватски дневник* да је након убиства Франца Фердинанда повео снажну антисрпску кампању: „*Хрватски дневник* у кулминацији потказивања и извртања досегну таки врхунац, да су чак и аустријски официри држали многе вести *Хрватског дневника* простим опадањем и језуитском маштанијом“. За Србе су у овом листу били уобичајени називи: српски пси, разбојници, бандити, људски олош, бомбаши, крволоци, крвници и хуље.¹⁰⁶ Уредништво се zaloжило да држава одгоји будуће грађане „поуздане, верне и ненатруђене ванграничним тенденцијама“. Друштво „Просвјету“ је требало укинути „јер је познато какву је младеж потпомагала, па да даље не сије тај отров“. „Ко год је лојалан, тај неће бранити ‘Просвјете’, а ко је брани, спада у Арад к онима који се излагаху за Српство. Треба за увек докинути ћирилицу, српски барјак и име“, закључио је лист.¹⁰⁷ У чланку „Сјети се Босно“ овај лист је отворено у име босанских Хрвата наговјестио рат Србима!¹⁰⁸ *Хрватски дневник* је затражио да се поведе хитна истрага против свештеника и саборског посланика Гавре Гашића због његових родбинских веза са једним од атентатора Трифком Грабежом.¹⁰⁹

Парастос у православној цркви у Сарајеву поводом смрти надвојводе и његове супруге служио је митрополит Евгеније Летица. Након парастоса говор је одржао свештеник Димитрије Јанковић који је изразио жаљење над „богумрским атентатом“ и поручио да се убудуће много већа пажња мора поклањати образовању омладине.¹¹⁰ Три дана послје атентата у име сарајевских Срба група угледних грађана замолила је заједничког министра финансија да њихову „најпонижнију изјаву“ пренесе цару

¹⁰⁵ *Arbeiter Zeitung*, Wien, nr. 193, 15. juli 1914.

¹⁰⁶ В. Мандић, *Босна у ланцима*, 88.

¹⁰⁷ *Исто*, 90.

¹⁰⁸ „Народ је хрватски до дна искапио горку чашу, што му је пружисте, небраћо, изроде славенски! Сада и он вама спрема нешто, што ће вам огорчити вучји тек за дједовином његовом“; *Hrvatski dnevnik*, Sarajevo, br. 153, 10. srpanj 1914.

¹⁰⁹ *Исто*, br. 149, 6. srpanj 1914.

¹¹⁰ *Sarajevski list*, Sarajevo, br. 137, 4. juli 1914.

у име свих Срба из главног града. У изјави се каже како сарајевски Срби вјерно и непоколебљиво стоје уз свог владара и да су спремни поднијети све жртве као и сви остали лојални поданици. Изјаву су потписали митрополит Евгеније Летица, Глигорије Јефтановић и још стотињак грађана.¹¹¹

На састанку одржаном почетком јула у Сарајеву група српских посланика у Сабору изразила је своје згражавање над атентатом називајући га подмуклим злочином. Даље се наводи: „С нама те осјећаје дијели сав српски народ, осим заведених занешењака, који су судјеловали у томе страшном злочину“. Потписници изјаве били су: митрополити Евгеније Летица, Петар Зимоњић, Иларион Радонић и Василије Поповић, свештеници Јово Симић и Јаков Поповић, те Јован Симић, Љубо Симић, Данило Димовић, Милан Јојкић, Владимир Андрић, Димитрије Васић, Милан Хаџи Ристић, Васо Васиљевић и Вукан Куљанин.¹¹²

Реис ул улема Мехмед Џемалудин Чаушевић упутио је телеграм кабинетској канцеларији Његовог величанства у Ишл у којем је изразио саучешће поводом „злочиначког дјела бездушника“. У име босанских Хрвата телеграм саучешћа послао је др Јозо Сунарић, потпредсједник Сабора. Телеграм саучешћа у Ишл упутио је и сарајевски градоначелник Фехим Чурчић назвавши атентат „страшним дјелом безбожника“.¹¹³ Градско поглаварство Сарајева издало је на дан атентата проглас¹¹⁴ којим је позвано цјелокупно лојално сарајевско грађанство да из своје средине истријеби „измете људског рода“: „Иако ово страшно злодјело имаде свој коријен изван наше домовине, јер је на темељу признања самог атентатора изван двојбе, да су бачене бомбе потекле из Биограда, то је ипак жалосна темељита сумња, да имаде и у нашој домовини а и у Сарајеву разорних елемената“.¹¹⁵

¹¹¹ Ђ. Mikić, *Austrougarska ratna politika u Bosni i Hercegovini*, 151.

¹¹² *Браник*, Нови Сад, бр. 129, 2/15. јули 1914.

¹¹³ *Obzor*, Zagreb, br. 356, 24. prosinac 1914.

¹¹⁴ Аутор прогласа био је Јосип Ванцаш, градски подначелник и владин комесар за град Сарајево; Прим. Б. М.

¹¹⁵ *Novosti*, Zagreb, br. 175, 1. srpanj 1914.

Нетом по атентату лист *Вакат* изразио је жаљење што муслиманима није повјерено чување Франца Фердинанда, као што је то учињено неколико година раније када је у земљу долазио цар Франц Јозеф. „Онда нас је било 500, који смо својим прсима чували живот Његова Величанства и још 500 напетих браунинга чекало је само да се ко макне па да га на комаде разнесемо“, објавио је *Вакат*.¹¹⁶

Муслиманска штампа настојала је да по сваку цијену минимализује учешће Мухамеда Мехмедбашића у Сарајевском атентату. *Вакат* је Мехмедбашића описао као „ниткова“ и „фанатичног Србина“ који је својим иступима присилио столачке муслимане да га искључе из свих локалних муслиманских друштава.¹¹⁷ Сарајевски градоначелник Чурчић изјавио је како га обузима стид што се баш у Сарајеву „догоди овај ужасни злочин, којим је не само Босна и Херцеговина, него и цијела монархија лишена своје најбоље наде, а напосе ми муслимани, јер смо у њему гледали највећу поузданицу своју, освједочени, да је ислам заштићен у оквиру Хабзбуршке монархије и под моћном заштитом њезиних праведних владара“.¹¹⁸ Уредништво листа *Вакат* нетом по атентату отпочело је са прикупљањем добровољних прилога за изградњу споменика Францу Фердинанду и његовој супрузи.¹¹⁹

Муслимански вјерски поглавар Мехмед Џемалудин Чаушевић упутио је проглас становништву тек када су се демонстрације стишавале и позвао вјернике да не учествују у њима, савјетујући им да буду обазриви и

¹¹⁶ *Vakat*, Sarajevo, br. 143, 29. juna 1914. Непосредно уочи доласка Франца Фердинанда у Босну и Херцеговину лист *Вакат* описивао је радост босанских муслимана због тог догађаја. Истиче се како су муслимани доживјели знатан напредак од како су ушли у заједницу народа Аустроугарске. Уобичајено је наглашена оданост и лојалност муслимана царској породици. „Из најмање муслиманске сељачке колибице, из наших старих оака и конака, куда буде пролазио наш будући владар, слаће се топле молитве пред пријестоље свевишњег Алаха, да нам га заједно са женом и слатком дјечицом одржи дуго и дуго година на животу“; *Vakat*, Sarajevo, br. 140, 25. juni 1914.

¹¹⁷ *Исмо*, br. 149, 15. juli 1914.

¹¹⁸ *Novosti*, Zagreb, br. 178, 5. srpanj 1914.

¹¹⁹ Први приложници били су Шериф Арнаутовић и његова супруга; *Vakat*, Sarajevo, br. 146, 4. juli 1914.

Сл. 2. Демонстранти у Сарајеву носе
слику цара Франца Јозефа

промишљени.¹²⁰ Саборски посланик Мустајбег Мутевелић је у дворишту Цареве џамије у Сарајеву окупљене упозорио на потребу да се босански муслимани жртвују за цара и домовину.¹²¹

У антисрпску кампању укључио се и *Гласник Земалског музеја*, научни часопис који се обично није бавио политичким темама. Убиство Франца Фердинанда названо је грозним злочином какав није упамтила прошлост Босне и Херцеговине још од њеног постанка.¹²² „Непоколебљива и стална вијерност те бескрајна љубав напрама пријестољу и владарској кући, која нека пламти у срцима народа Босне и Херцеговине, једино је кадра опрати љагу срамоте, која је тим гадним чином пала на ову груду“, наводи се у овом часопису.¹²³

Новинар листа *Frankfurter Zeitung* упоредио је прогоне Срба у Сарајеву 1914. са прогонима Срба 1902. у Загребу: „Ниједна трговина није остала поштеђена. Проваљивало се у приватне станове, уништавало све

¹²⁰ *Sarajevski list*, Sarajevo, br. 137, 4. juli 1914.

¹²¹ *Novosti*, Zagreb, br. 204, 30. srpanj 1914.

¹²² *Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini*, god. XXVI, knj. 1, Sarajevo 1914.

¹²³ Исто.

вредније, а што је било лакше односило. Дапаче руље су проваљивале и изван града до једне јавне куће која је припадала Србину. Полиција је дозволила да се сав намјештај разори, тек је заштитила дјевојке“. Хрватска штампа детаљно је описала пустошење Јефтановићевог хотела „Европа“: „Драгоцјености, процијењене на више тисућа, нестале су. Изгредници оплијенише рушницу и преобукоше се на лицу мјеста оставивши ондје своје цуње“.¹²⁴

Лист *Браник* осудио је атентат у Сарајеву јер је довео до хајке на све Србе у Босни и Херцеговини, који нису криви за поступке два незрела младића. Од власи се тражило да у истрази поступа опрезно јер цијели народ долази под сумњу и удар као талац чина двојице атентатора.¹²⁵ Позивајући се на писање њемачког листа *Frankfurter Zeitung* новосадски *Браник* наводи да су противсрпске демонстрације биле помно припремљене и до детаља унапријед организоване.¹²⁶ „Пристојна католичка и мухамеданска света међу овим разбојницима није било“, закључује *Браник*.¹²⁷ Њемачки конзул у Сарајеву Рудолф Асфалт телеграфисао је у Берлин питајући се зашто је влада допустила „плаћеничкој руљи хрватских и муслиманских младића да дивљају уз заштиту војске и полиције“?¹²⁸

Београдска *Политика* дала је сликовит опис уништавања свега што је српско: „Кроз варош идући, газите само по срчи од полупаних прозора и полупане стакларије са кућа, кроз остатке поломљеног покућства, кроз рубље побацано из српских кућа. Идете улицама, па ћете наићи на читаве редове кућа од којих више ничега нема. Стоје само голи зидови, а кроз поломљена врата и поразбијане прозоре видите покућинство, порушено у парчад. Целокупна роба српских дућана лежи по улицама, поломљена и разбацана. Најстраховитије изгледа пред једним дућаном, у којем су се продавали мртвачки сандуци. Дућан је разрушен, а мртвачки сандуци леже

¹²⁴ *Novosti*, Zagreb, br. 186, 12. srpanj 1914.

¹²⁵ *Браник*, Нови Сад, бр. 119, 18. јун /1. јул 1914.

¹²⁶ *Исто*, бр. 134, 9/22. јули 1914.

¹²⁷ *Исто*, бр. 120, 20. јуни/3. јули 1914.

¹²⁸ М. Казимировић, Х. Хаутман, *Крвави траг Великог рата*, 59–60.

Сл. 3. Посљедице антисрпских демонстрација

разбацани и полупани по улици“.¹²⁹ Новосадска *Слобода* преноси како се Срби на варварски начин прогоне и злостављају иако су као народ потпуно невини за дјела која су починила „два луда и заведена младића“. Даље се наводи: „Довољно је да је неко Србин и већ сумњив и изложен је како лично, тако исто и имовно, напади-ма уличне руље коју раздражују и предводе преобучени полицајци, а која је, користећи се равнодушношћу војске, извршила у Сарајеву страшне зулуме. Штампa у Монархији жедна је крви јер по њеној логици само један покољ над Србијом може осветити убиство престолонаследника и његове супруге“.¹³⁰ Лист је пренио изјаву једног официра који је рекао да војсци није било ни на крај памети да спријечи зулуме огорченог народа. Против неколико Срба војника и полицајаца покренут је поступак јер су хтјели спријечити дивљање масе по улицама.¹³¹ Новосадска *Застава* се иронично осврнула на дешавања у главном граду Босне и Херцеговине: „Полиција у Сарајеву хтела је да докаже да је доследна; као што није умела да заштити живот престолонаслед-

¹²⁹ *Политика*, Београд, бр. 3.745, 18. јун 1914.

¹³⁰ *Слобода*, Нови Сад, бр. 26, 10. јули 1914.

¹³¹ *Исто*.

ника и супруге му, исто тако није умела да заштити живот и имање Срба грађана“.¹³² *Застава* је упитала: „Што је народ крив за злочиначке испаде појединих анархистичких елемената, који су се сами одвојили од велике народне заједнице“?¹³³

У извјештају Заједничког министарства финансија из јула 1914. наводи се како су демонстрације нанијеле највише штете српским трговцима. Одлучено је да се сиромашним привредницима који су остали без основа за живот пружи помоћ. Установљено је да је само у Сарајеву причињена штета од око 555.000 круна.¹³⁴ У штампи су се могле прочитати и знатно веће процјене настале штете. „Сарајевски Хрвати, муслимани и Јевреји уништили су отприлике хиљаду српских трговина и приватних станова. Штета је огромна. Неки је цене на десет милона круна. Значајно је да се све то десило у присуству војске и полиције. Руља је у свом необузданом бесу могла да руши и разара, а нису је спречиле војска или полиција“, писао је *Трговински гласник*.¹³⁵ „Српски народ православне вероисповеди у Босни проглашен је ван закона. Његова имовина постала је пљачка мангупа и бескућника, који су примили на се прокламовање некакве нарочите монархијске идеје у Босни и Херцеговини. Први људи, стубови тамошњег друштва, законодавци као чланови босанског Сабора, представници имућности, постали су *vogelfrei*, хватају их, апсе, док руља руши њихове домове и радње и односи што јој до руку дође, а што не може однети, изломи, поцепа, побаца и излази тако, да сваки коме су год дошли ови немили и незвани гости у кућу, има тај дан да упише као дан своје несреће и пропасти“, закључује овај лист.¹³⁶ Па ко је приредио сав тај срам, упитао је *Трговински*

¹³² „Као што се најжешће мора осудити зло дело двојице фанатика, којим су највише нашкодили баш српском народу, исто тако мора се осудити и све оно, што су у Сарајеву и Загребу починили франковци са благословом полиције. Да је хтела, полиција је могла да спречи оно дивљаштво, које се не може ничим оправдати“; *Застава*, Нови Сад, бр. 133, 18. јунија/1. јулија 1914.

¹³³ *Исто*, бр. 135, 20. јунија/3. јулија 1914.

¹³⁴ АБиХ, ЗМФ, БХ, през. бр. 931, 12. VII 1914.

¹³⁵ *Трговински гласник*, Београд, бр. 133, 20. јун 1914.

¹³⁶ *Исто*.

гласник. „Чим је плъуснула крв на кеју одмах је Штадлер-ров *Хрватски дневник* узвикнуо: То је дум-дум српског Видовдана! Ми знамо шта треба одмах чинити. Оном делу масе, која слуша Штадлера, придружио се онај део, који стоји на улици и чека наредбу власти. А власт још непрестано, на жалост, рукује мишљењем већине босанских муслимана“.¹³⁷

У Бањој Луци није било демонстрација. Соколска жупа Босанско-херцеговачка заказала је на Видовдан у Бањој Луци велики покрајински слет. У свечаној поворци која је прошла кроз град учествовали су српски и хрватски соколи пјевајући „Хеј Словени“.¹³⁸ Започете слетске активности прекинуте су када је из Сарајева стигла вијест о атентату.¹³⁹ Учесници соколског слета на то су одговорили узвицима одушевљења.¹⁴⁰ Митрополит Василије Поповић одмах је упутио телеграм саучешћа земаљском поглавару. Поћорек је убрзо одговорио како није довољно само осудити злочин већ је дужност свештенства и народних првака да уложи сву снагу како би спрали „срамну љагу коју је ово злодјело бацило на ове земље“.¹⁴¹

Дан по атентату, маса је по Мостару рушила и пљачкала српске радње.¹⁴² Упркос интервенцији бискупа Алојзија Мишића демонстранти су оштетили православну цркву и владичански двор Петра Зимоњића.¹⁴³ У Мостару су демонстрације организоване два пута, најприје дан по атентату, а онда и за вријеме

¹³⁷ Исто.

¹³⁸ М. Јанковић, *Слобода и Југославија*, Београд 1939, 19. За ову манифестацију је професор Гимназије Перо Поповић изradio плакат на којем се види „сокол“ у позицији мачевања, док крај њега клечи „побратим“ у сеоској ношњи и ставу као да пуца. На слету су говорили митрополит Василије Поповић и прота Душан Суботић; *Оптужница државног одјетништва и Бања Луци против Василија Грдића и других*, Бања Лука 1915, 198.

¹³⁹ Вијест о атентату је у Бањој Луци службено објављена тек у 16.00 часова, тако да је овај град вјероватно међу посљедњима у Европи сазнао за убиство Франца Фердинанда; *Врбаске новине*, Бања Лука, бр. 1.450, 26. јун 1938.

¹⁴⁰ Ђ. Микић, *Бања Лука на Крајини хвала*, Бања Лука 1995, 381.

¹⁴¹ *Hrvatski dnevnik*, Сарајево, бр. 149, 6. сепарј 1914.

¹⁴² Српска штампа је по окончању рата именовала Целалудина Курта и Раду Смољана за лица која су предводила масу приликом антисрпских протеста у Мостару; *Српска зора*, Сарајево, бр. 6, 22. XI 1918.

¹⁴³ Д. Мاستиловић, *Између српства и југословенства. Српска елита из Босне и Херцеговине и стварање Југославије*, Београд 2012, 168.

Сл. 4. Уништена српска имовина на сарајевским улицама

мобилизације. Ухапшени су свештеници Никола Којо и Марко Поповић. Током демонстрација у Мостару маса је напала српску цркву, школу, митрополију, неке трговине и домове и демолирала их.

Када је група Срба, међу којима и свештеник Патрикије Поповић, протествовала код градских власти тражећи да их заштити, одговорено им је да се ради о манифестацијама за рат, те да би и Срби у њима требали учествовати.¹⁴⁴ Колико су демонстрације биле жестоке види се и по пастирском писму које је 19. јула издао мостарски бискуп Алојзије Мишић. Он је том приликом осудио недјела која су починили неки људи заборавивши на своје хришћанске дужности.¹⁴⁵ Широм Херцеговине, посебно у мостарском округу, примјећени су случајеви како су православна дјеца приморавана да се крсте на католички начин.¹⁴⁶

Митрополит Петар Зимоњић је непосредно по атентату у мостарској Саборној цркви одржао бесједу и у присуству аустроугарских власти критиковао државну управу због прогона Срба. Митрополит је рекао да му је несхватљиво да једна цивилизована држава може тако поступати са својим поданицима. Од присутног генера-

¹⁴⁴ Архив Херцеговачко-неретванског кантона (=АХНК), Мостар, Српска црквено-школска општина Мостар 1857–1919. Извјештај српског црквено-школског одбора у Мостару од 7. јула 1919.

¹⁴⁵ Д. Берић, *Срби у Мостару и његовој околини 1844–1918*, у: Срби у Мостару, Београд 2001, 216.

¹⁴⁶ Исто, 217.

ла тражио је да власт престане с прогонима и заштити Србе, у противном, он ће се обратити цару за интервенцију или ће позвати српски народ на устанак. „Један дио наших суграђана (Зимоњић је мислио на Хрвате, прим. Б. М.) пошао је магловитим путем који не води ни Богу, ни Цару, ни миру. Они су дигли руке на наша имања, на нашу част и нашу личну сигурност. Ми нећемо слиједити тим путем, али идемо са законом у руци Цару и Господару да питамо: има ли у овој земљи заштите за нас”, изјавио је Зимоњић.¹⁴⁷ Митрополит је позвао свештенство и црквено-школске одборе у епархији на мир и лојалност према властима, те на опрост и заборав због нанесених увреда и клевета.¹⁴⁸ Од високих достојанственика Српске православне цркве, било из Босне и Херцеговине, било из других дијелова Монархије, ултимативно се захтјевало да рјечју и дјелом покажу своју лојалност држави. Тако је предсједник мађарске владе Иштван Тиса уочи рата запријетио православним владикама да ће српски свештеници, као народни пастири, одговарати ако Срби крену странпутицом и не покажу вјерност династији Хабзбурга и постојећем поретку.¹⁴⁹

У Ливну су демолирани српска школа и многи дућани српских трговаца. Демонстрације су почеле код трговине браће Пушкаревић, а наставиле се пред кућом Косте Кујунџића.¹⁵⁰ Демонстранти су у Жепчу оштетили просторије Српске читаонице и парохијски дом.¹⁵¹ У згради читаонице пронађена је слика краља Петра која је потом јавно спаљена. Због увреде цара, предсједник одбора читаонице прота Манојло Варагић је осуђен на 15 мјесеци тамнице.¹⁵² Демолирана је радња српског

¹⁴⁷ П. Пузовић, *Шематизам*, 110.

¹⁴⁸ Ј. Branković, *Mostar 1833–1918. Upravni i politički položaj grada*, Sarajevo 2009, 146.

¹⁴⁹ В. Казимировић, *Србија и Југославија 1914–1945*, књ. I, Крагујевац 1995, 87.

¹⁵⁰ *Hrvatski dnevnik*, Sarajevo, br. 149, 6. srpanj 1914.

¹⁵¹ „Ново увезана књижница од својих 1.300 књига, ама за час је издерана, да нити једна брошурица од ‘Побратимства’ није остала“; *Исто*, br. 151, 8. srpanj 1914.

¹⁵² Манојло Варагић се родио 1. октобра 1883. у Сарајеву у занатлијској породици. Послије завршене гимназије у родном мјесту уписао је Богословију у Рељеву коју је завршио 1903. За свештеника је рукоположен новембра 1904. Постављен је за пароха у Цикотама, срез власенички.

трговца Јове Марковића.¹⁵³ Дан послје је демонстрација, осим свештеника Варагића, ухапшени су: Алекса Јовановић, Милутин Јовановић, Данило Страхињић, Јово Марковић и Богдан Страхињић.¹⁵⁴ У Прачи је ухапшен и у војни логор спроведен свештеник Димитрије Јевђевић, који је потом као таоц на жељезничкој прузи био изложен мучењу и понижавању.¹⁵⁵ Када је аустроугарске војнике молио да га поштеде, они су му одговарали: „Пошто и иначе имаш ових дана да цркнеш, што прије умреш тим је боље“.¹⁵⁶

У први мах у Травнику се није знало ни ко је убијен ни какво је оружје употребљено у атентату. Шириле су се гласине како је војска „дигла у зрак пола Сарајева“ и да у граду има на хиљаде мртвих. Демонстранти су клицали: „Доље Србија“, „Смрт ћирилицы“¹⁵⁷, „Није Босна србијанска“, „Доље убојице“, „Доље краљ Петар“.¹⁵⁸ Полупана је зграда српске школе, а приведен

Од 1914. до 1927. био је парох у Жепчу. Потом је радио као катихета у основним школама у Сарајеву и Високом. Одликован је више пута. Умро је 1938. у Високом; П. Пузовић, *Шематизам*, 328–329; *Нови Источник*, Сарајево, бр. 2, 1938, 69.

¹⁵³ *Hrvatski dnevnik*, Sarajevo, br. 145, 1. srpanj 1914.

¹⁵⁴ *Исто*, br. 151, 8. srpanj 1914.

¹⁵⁵ В. Ћоровић, *Црна књига*, 60–62. Димитријев отац Вукола завршио је манастирску школу недалеко од манастира Бања. Након што је рукоположен за свештеника упућен је у Голеш, гдје је остао до смрти. Један дио куће у којој је живио прилагодио је потребама школе коју су похађали његови синови и комшијска дјеца. Његов син Димитрије Јевђевић рођен је 1864. у селу Жирчи код Прибоја, школовао се у Бијелом Пољу, Пљевљима, да би Богословију завршио у Призрену. Оженио се Анђелијом Косорић из свештеничке породице са Гласинца. У Прачи је 1896. рукоположен за пароху. Био је први свештеник новоизграђеног храма у Прачи. Почетком рата Јевђевић је два мјесеца провео као таоц на прузи Сарајево–Вишеград, гдје је био изложен свакодневном малтретирању и понижавању. На Бањолучком велеиздајничком процесу осуђен је на смрт, да би казна касније била преиначена. На суду је један од његових првих комшија из Праче свједочио против њега ријечима: „Димитрије је још 1912. говорио у Увду да Срби из краљевине неће пре затакнути мач у корице док не отргну Босну и Херцеговину“. Умро је 1928. Димитријев син Добросав Јевђевић (1895–1962) био је четнички војвода и писац. У Београду је завршио Правни факултет. Био је оснивач и уредник више листова. Поразом четничког покрета отишао је у емиграцију у Италију гдје је остао све до смрти; Ј. С. Радојчић, *Срби западно од Дунава и Дрине*, књ. II, Нови Сад 2009, 107–108.

¹⁵⁶ *Уједињење–лист за политику, просвјету и привреду*, Женева, бр. 16, 2. (15.) август 1918.

¹⁵⁷ М. Бјелајац, *Ратовање Срба и Хрвата на простору Подриња 1914. године*, у: Ваљевски крај у Првом светском рату, Ваљево 2000, 114–115.

¹⁵⁸ *Hrvatski dnevnik*, Sarajevo, br. 147, 3. srpanj 1914.

је и свештеник Петар Ћосовић који је потом постављен за таоца на жељезничкој прузи Травник-Лашва.¹⁵⁹ Хрватска штампа је извјештавала о демонстрацијама у Травнику: „Све што је српско полупано је. На српским кућама нема готово нити једног цијелог стакла“. *Обзор* је објавио како је један неименовани православни свештеник више пута пуцао на масу демонстраната, при чему је једна особа рањена.¹⁶⁰ „Муслимани и католици навалили као бијесни на српске куће, поразлупаше све прозоре и демолираше више радњи“, објавио је *Хрватски дневник*.¹⁶¹ Демонстранти су скидали и уништавали ћириличне натписе са зграда.¹⁶²

Чапљински котарски управник Абдурезак Диздаревић био је главни организатор прогона Срба 29. и 30. јуна 1914. у Чапљини и Габели.¹⁶³ Том приликом су опљачкане многе српске куће, радње и цркве. Ратоборни говор одржао је Хамид С. Фазлагих вријеђајући Србе и називајући их издајницима, убицама и бунтовницима које треба уништити.¹⁶⁴ Диздаревић је наредио

¹⁵⁹ Ђ. Mikić, *Austrougarska ratna politika u Bosni i Hercegovini*, 36. Петар Ћосовић се родио 20. јуна 1884. на Сокоцу. Завршио је шест разреда гимназије и Богословију у Рељеву. За свештеника је рукоположен новембра 1907. у Мостару. Служио је у више парохија: Вареш, Брезичани, Травник и Соколац. Умро је 13. октобра 1918. на Сокоцу; *Српска црква*, Сарајево, бр. 5–6, 1920, 109; *Вјесник*, Сарајево, год. VIII, бр. 14, 1. новембар 1918.

¹⁶⁰ *Обзор*, Zagreb, год. X, бр. 178, 30. lipanj 1914.

¹⁶¹ *Hrvatski dnevnik*, Sarajevo, бр. 145, 1. srpanj 1914.

¹⁶² Описујући демонстрације у Травнику *Хрватски дневник* је најавио рат Србима називајући их „крвожедним хијенама“; *Исто*, бр. 147, 3. srpanj 1914.

¹⁶³ „Диздаревић као какав паша са својим субашама ишао је по селима испоставе чапљинске те нагонио православне Србе да му приправљају обилат господски ручак и да му сваку његову жељу испуњавају. Тешко би било оном Србину који би одбио да се повинује жељама и захтјевима Диздаревића и његових шпијуна, тај би смјеста био проглашен таоцем и по шуцкорма одведен у Чапљину. Ко би знао набројати колико се на овај начин појело овнова, попило вина и ракије, узело новаца, вуне и других ствари од мојих парохијана јер је овај њихов дахилук трајао од почетка рата па до мјесеца марта 1915. Најпосле за горња недјела дати су под судску истрагу те су конфиденти Мандрета, Видић и Битанга суђени по окупационом суду у Мостару и проглашени кривим због уцјењивања за новац, а управитељ Диздаревић био је суспендован од службе. Међутим он је требало да буде оптужен и осуђен“; Архив Српске академије наука и умјетности (=АСАНУ), Београд, Први светски рат, VII/2. Патње Срба у Чапљини и околним селима среза Столачког за вријеме рата 1914–1918. Описао прото Васо Медан.

¹⁶⁴ „Врхунац дивљаштва показали су демонстранти, што су осим толиких српских кућа и радњи, дивљачки напали и на нову српско-православну

пленидбу „Српске читаонице“, „Српског сокола“ и „Српске земљорадничке задруге“ у Чапљини. Уништена је кућа свештеника Васе Медана који је крајем јула узет за таоца и спроведен у Струге на мост преко ријеке Требижата, а затим одведен у Чапљину да би као таоц пратио војне транспорте.¹⁶⁵ Медан је спасио себе и своју породицу захваљујући Тамилу Карамехмедовићу, месару у Чапљини, који је Медана обавјестио да се спремају демонстрације па се он на вријеме склонио. Уз Диздаревића у прогонима Срба истакли су се још Милан Мандрапа, Владо Видић и Алија Битанга.¹⁶⁶ „Све што се крсти са пет прста скочило је било, да нас, ову шаку Срба православних у Чапљини и околини прогута. Није се бирало од њихове стране средстава и начина само да се циљ постигне“, записао је Медан у једном каснијем извјештају. По списку који је саставио код котарске испоставе у Чапљини, Диздаревић је у Арад послао 38 људи из Меданове парохије, од којих су неки тамо и умрли.¹⁶⁷ Свештеника Медана денунцирали су управник народне основне школе Михаел Рајх и гостионичар Мато Шушак.¹⁶⁸ „На српским радњама и кућама полупало се, што је било могуће и што се дало разлупати“, објавио је *Хрватски дневник*.¹⁶⁹ У вечерњим часовима 30. јуна неколико Хрвата, међу којима Јуре Буљан и Јозо Путица, прошли су кроз чапљинску чаршију и масти-

цркву у Чапљини, (...). Ово је јединствено може бити у читавом свијету да се један крштени народ на овакав дивљачки и разбојнички начин напада, руши и плјачка једна хришћанска црква и то у XX вијеку“, записао је Медан; *Исто*.

¹⁶⁵ *Hrvatski dnevnik*, Sarajevo, br. 147, 3. srpanj 1914.

¹⁶⁶ *Српска зора*, Сарајево, бр. 29, 10. I 1919.

¹⁶⁷ Бранко Гутић из Габеле, дјечак стар седам година, посвађао се и потукао на улици почетком рата са једним дјечаком католичке вјероисповјести. Бранко му је у свађи рекао: „Причекај још мало, сад ће доћи у Габелу Црногорци, па ће нас осветити, а вас (римокатолике, прим. Б.М.) побити зато што сте срушили нашу цркву“. Управитељ Диздаревић је закључио да је ове ријечи Бранко чуо од свог старијег брата Јове (15) који је по казни интерниран у Арад, под оптужбом да је задојен великосрпском пропагандом. Медан је у војном затвору у Мостару провео 15 дана, а у Арад није депортован захваљујући интервенцији митрополита Петра Зимоњића и Војислава Шоле; АСАНУ, Први светски рат, VII/2. Патње Срба у Чапљини и околним селима среза Столачког за вријеме рата 1914–1918. Описао прото Васо Медан.

¹⁶⁸ *Српска зора*, Сарајево, бр. 43, 7. II 1919.

¹⁶⁹ *Hrvatski dnevnik*, Sarajevo, br. 145, 1. srpanj 1914.

лом мазали ћириличне натписе на српским радњама. Исте вечери нападнуто је и демолирано више српских кућа у селу Грабовина код Чапљине. Оштећене су куће Богдана, Душана и Данила Зуровца.¹⁷⁰

Чим је вијест о атентату службено потврђена на муслиманским и хрватским кућама у Стоцу завијори-ле су се црне заставе.¹⁷¹ Муслимани и Хрвати су порази-бијали прозоре на више српских кућа, а потом ломили намјештај по српским радњама и кафанама.¹⁷² Чуле су се уобичајене паролe: „Доље убојице“, „Доље Срби“ и „Живила Монархија“.¹⁷³ Демонстранти су у Бугојну полупали прозоре на згради Српског пјевачког друштва „Јавор“ и српској школи.¹⁷⁴

У Габели су демонстранти опљачкали православну цркву, урушили кров, разбили врата и сав црквени ин-вентар.¹⁷⁵ У Зеници су похаране српске радње, пјевачко друштво „Дечански“ и домови више угледних Срба.¹⁷⁶ Оштећене су зграде српске школе и читаонице. Де-монстранти су кроз Зеницу ходали носећи пред собом царске слике и пјевајући државну химну.¹⁷⁷ Међу лица-ма која су послије рата сумњичена да су организовала прогоне Срба у Зеници наводе се: Грлимир Јанковић, Фрањо Шимуновић, Перо Цигић, Мухарем Имамовић и неки учитељ Хофбауер.¹⁷⁸

Православна црква оскрнављена је у Метковићу.¹⁷⁹ Сличан рушилачки поход догодио се 29. јуна у Дувну у којем су уништене српска школа, црква, учитељски стан и канцеларије црквено-школске општине приликом чега је развијена комплетна архива. Власти су за вријеме рата цркву темљено опљачкале однијевши из ње све

¹⁷⁰ АСАНУ, Први светски рат, VII/2. Патње Срба у Чапљини и околним селима среза Столачког за вријеме рата 1914–1918. Описао прото Васо Медан.

¹⁷¹ *Vakat*, Sarajevo, br. 148, 11. јули 1914.

¹⁷² *Трговински гласник*, Београд, бр. 133, 20. јун 1914.

¹⁷³ *Hrvatski dnevnik*, Sarajevo, br. 147, 3. srpanj 1914.

¹⁷⁴ *Исто*, br. 146, 2. srpanj 1914.

¹⁷⁵ *Исто*, br. 147, 3. srpanj 1914.

¹⁷⁶ В. Ћоровић, *Црна књига*, 43–44.

¹⁷⁷ *Hrvatski dnevnik*, Sarajevo, br. 147, 3. srpanj 1914.

¹⁷⁸ *Српска зора*, Сарајево, бр. 8, 26. XI 1918.

¹⁷⁹ Ђ. Mikić, *Austrougarska ratna politika u Bosni i Hercegovini*, 39.

драгоцјености укључујући и црквена звона.¹⁸⁰ Вође демонстраната били су котарски предстојник Вјећеслав Собек, фра Мијо Чујић и Тане Баковић.¹⁸¹

У Љубушком је маса католика из околних села похарала православну цркву, парохијски дом и школу.¹⁸² Демонстранте је предводио грунтовничар Јозеф Шарман.¹⁸³ Описујући страдање српске цркве лист *Србобран* је навео да су разбијени црквени инвентар (свијеће, благајна и црквене посуде), многе иконе су оштећене, а бачене су и неке вриједне реликвије.¹⁸⁴

Православна црква у Требињу остала је поштеђена највише захваљујући присебности требињског свештеника Стевана Правице.¹⁸⁵ Нетом по атентату „све се окомило на Србе православне, штогод који боље може и грдњама и псовкама и пријетњом—часништво, чиновништво, католици, Турци, Цигани, да су морали бјежати и скривати се“, забиљежио је Правица.¹⁸⁶ Извјештавајући читаоце о приликама у Требињу *Хрватски дневник* је објавио како „гдје год кренеш, налазиш огорчене ступове грађана, гдје вичу и бјесне против Срба жељни освете“.¹⁸⁷

У Завидовићу је поворка демонстраната провалила у Српску читаоницу и потпуно је уништила јер се на једном унутрашњем зиду наводно налазила слика краља Петра.¹⁸⁸ На мети нападача нашао се свештеник Никодим Плавшић.¹⁸⁹ У вароши је био примјетан ве-

¹⁸⁰ Р. Радић, М. Исић, *Српска црква у Великом рату 1914–1918*, 68.

¹⁸¹ „Ова су тројица на име у споразуму организовали католички свијет из Жупањца и из села котара Жупањац раздражљивим говорима и повели су га против српско-православног народа у Жупању и околици, навалили су на све српске куће и радње, не пропустивши ни једне, па ни саме срп.-православне цркве ни школе“; *Српска зора*, Сарајево, бр. 25, 1. I 1919.

¹⁸² *Hrvatski dnevnik*, Сарајево, бр. 148, 4. srpanj 1914. М. С. Поповић, *Патње Срба 1914–1918. godine*, у: *Knjiga o Mostaru* (priredio: B. Pištalo), Beograd 1998, 181–182.

¹⁸³ *Српска зора*, Сарајево, бр. 116, 2. VII 1919.

¹⁸⁴ *Србобран*, Загреб, бр. 151, 9/ 22. јула 1914.

¹⁸⁵ *Споменица епархије захумско-херцеговачке*, Ниш 1928, 92.

¹⁸⁶ М. Станић, *Страдања свештенства захумско-херцеговачке епархије*, 269.

¹⁸⁷ *Hrvatski dnevnik*, Сарајево, бр. 145, 1. srpanj 1914.

¹⁸⁸ *Jutarnji list*, Загреб, бр. 702, 1. srpanj 1914; Н. Камберовић, *Ubojstvo Franca Ferdinanda u Sarajevu 1914. – devedeset godina poslije*, у: *Prilozi*, бр. 34, Сарајево 2005, 19.

¹⁸⁹ *Hrvatski dnevnik*, Сарајево, бр. 145, 1. srpanj 1914.

лики страх код Срба, па је тамошња парохија у молби за одржавање задушница у наслову навела „орјентална“ умјесто „православна“. Ипак, на задушницама је било мало присутних, за разлику од католичке цркве у којој се окупио велики број људи.¹⁹⁰ Демонстранти су у Коњицу демолирали српску православну цркву, Дом Св. Саве у којем је била смјештена српска основна школа и читаоницу. Свештеник Јован Сломовић одведен је у мостарски затвор и тамо задржан девет дана.¹⁹¹ Око 2.000 демонстраната у Коњицу предводили су Џафер-бег Хаџи Хусеиновић и фра Блаж Јерковић. Демолиране су српска банка, црква и више дућана.¹⁹²

Приликом антисрпских демонстрација у Тузли уништено је више српских кућа и дућана, међу којима и адвокатска канцеларија др Стојановића.¹⁹³ Општински начелник Осман еф. Виловић позвао је Тузлаке да у знак жалости извјесе црне заставе на зградама. Митрополит зворничко-тузлански Иларион Радонић наредио је дан по атентату подређеним црквеним властима да се у недјељу 5. јула у свим црквама по литургији одржи помен и парастос за покој душа Франца Фердинанда и његове супруге убијених од стране „несрећне злочиначке руке“.¹⁹⁴ Подсјећајући на озбиљност времена и политичких прилика, митрополит Радонић упозорио је подручно свештенство и народ да најсавјесније врше своје поданичке дужности и извршавају наредбе државних власти. Свештенство је даље било дужно да спријечи скривање сумњивих и недозвољених предмета у црквеним и школским зградама.¹⁹⁵

У католичкој цркви је 30. јуна одржана миса задушница којој су присуствовали Срби и неки муслимани.

¹⁹⁰ АБиХ, ЗВ, през. бр. 5775, 6. VII 1914.

¹⁹¹ Б. Борозан, *Долина Неретве 1914–1918. године у литератури и документима*, 155–158.

¹⁹² *Novosti*, Zagreb, br. 177, 3. srpanj 1914; *Hrvatski dnevnik*, Sarajevo, br. 146, 2. srpanj 1914.

¹⁹³ *Hrvatska misao*, Šibenik, god. II, br. 53, 4. srpanj 1914.

¹⁹⁴ Архив Епархије Зворничко-тузланске (=АСПЕЗТ), Бијељина, Парохијско звање Пурачић, кутија 8, досије 44, бр. 64. Допис митрополита зворничко-тузланског Илариона Радонића бр. 273 од 29. јуна 1914.

¹⁹⁵ АСПЕЗТ, Парохијско звање Пурачић, кутија 8, досије 44, бр. 75. Окружница митрополита зворничко-тузланског Илариона Радонића бр. 144 од 26. јула 1914.

Након мисе кроз град је прошла мирна поворка. Увече је дошло до поновног окупљања омладине која је разбила прозоре на 23 српске куће. Том приликом је ухапшено неколико младића.¹⁹⁶ На сједници тузланског Градског вијећа одржаног дан по убиству Франца Фердинанда закључено је како је атентат дјело „два ниткова, двије патолошке појаве и два изрода, који немају никакве везе са никојим друштвеним слојевима нашег народа, које је наш народ као смеће избацио већ давно из своје средине и које ће наше потомство кроз све будуће вијекове проклињати и мећати их у редове најогавнијих издајника и ниткова“.¹⁹⁷ Градско поглаварство у Тузли издало је 1. јула 1914. проглас у којем је од грађана затражило да своје патриотско понашање у данима након атентата не укаљају неким недостојним чином, посебно не насртањем на туђу имовину и личне слободе.

Од грађана је захтјевано да остану мирни и разбоирити и не насједају на провокације разних агитатора.¹⁹⁸ Изражавајући жаљење због атентата тузлански градоначелник Виловић позвао је тек 3. јула суграђане да мирно и достојанствено одају почаст убијенима у Сарајеву.¹⁹⁹ Котарски уред Тузла затражио је од свих парохијских звања да уоптријебе свој утицај на народ како би се „узружане главе“ умириле те је уједно забранио сва јавна окупљања и све врсте демонстрација.²⁰⁰

Парастос аустроугарском престолонаследнику и његовој супрузи у православној цркви предводио је митрополит Иларион Радонић, који је том приликом оштро осудио атентат у Сарајеву. „Страшна и црна вијест силно је узбуркала, потресла и ражалостила домовину нашу, а у срцима нас вјерних и оданих одјекнула је неугасивим болом и претешком тугом“, изјавио је Радонић.²⁰¹ Црквени суд и Епархијски савјет у Тузли дали

¹⁹⁶ АБиХ, ЗВ, през. бр. 3553, Тузла, 2. VII 1914.

¹⁹⁷ *Sarajevski list*, Sarajevo, br. 133, 1. juli 1914.

¹⁹⁸ Архив Српске православне цркве (=АСПЦ), Београд, Дигитална збирка. Митрополија Зворничко-тузланска уочи и за вријеме Првог светског рата (1891–1918). Проглас Градског поглаварства у Тузли од 1. јула 1914.

¹⁹⁹ *Sarajevski list*, Sarajevo, br. 137, 3. juli 1914.

²⁰⁰ АСПЕЗТ, Парохијско звање Пурачић, кутија 8, досије 44, бр. 68.

²⁰¹ *Sarajevski list*, Sarajevo, br. 139, 6. juli 1914.

су изјаву лојалности властима у којој су, међу осталим, навели како је „махнитост заведених и занешених атентатора сарајевских у црно завила и запрестила цијелу монархију и сав културан и хумани свијет“.²⁰² У централној тузланској цамији одржана је дова коју је проучио муфтија Ибрахим Маглајлић позвавши војнике муслимане да буду вјерни династији Хабзбурга.²⁰³

Сл. 5. Жалбена поворка у Тузли

Демонстрације су одржане још у Маглају, Босанском Броду и Тешњу гдје су окупљени узвикивали „Доље Власи“, „Доље краљ Петар“ и „Доље великосрпска пропаганда“.²⁰⁴ Један од инспиратора антисрпских протеста у Тешњу био је тадашњи котарски предстојник Едуард Сонефелд.²⁰⁵ Приликом демонстрација у Босанском Броду полупани су прозори на кући свештеника Симе Поповића. Војска је претражила православну цркву и парохиски дом у потрази за скривеним оружјем. Власти су ангажовале Поповића да воловским запрегама превози аустроугарску војску од Босанског Брода до Добоја. Том приликом војници су свештеника Поповића свакодневно тукли, плували и чупали му браду. За таоца је узет 30. октобра 1915.²⁰⁶ Срби у Броду су 29. јуна извјесили црне заставе, а дан касније одржани су мирни антисрпски протести. Војска из Славонског Брода оси-

²⁰² Исто, br. 154, 25. juli 1914.

²⁰³ Исто, br. 137, 4. juli 1914.

²⁰⁴ Hrvatska misao, Šibenik, br. 53, 4. srpanj 1914.

²⁰⁵ Српска зора, Сарајево, br. 7, 24. XI 1918.

²⁰⁶ Архив Србије (=АС), Београд, Збирка Вариа, V–3630/3636. Извјештаји православних свештеника из Босне и Херцеговине о њиховом страдању током Првог свјетског рата.

гуравала је ред и мир у граду.²⁰⁷ Генерал Поћорек обавијестио је 1. јула Котарски уред Дервента да се сваки покушај демонстрација смјеста угуши, а агитатори похапсе. Котарски уред позвао је истога дана грађане, да свако у свом дјелокругу, ради на одржавању јавног реда и мира те слози свих суграђана без обзира на разлике вјероисповјести.²⁰⁸

Велики Црквени суд у Сарајеву упутио је дворској канцеларији у Бечу 1. јула 1914. следећи допис: „Велики црквени суд за православне митрополије у Босни и Херцеговини у понизности усуђује се узети учешћа у неизмјерној, општој и тешкој тузи која је задесила Прејасни дом Његовог величанства, (...) осуђује нечовјечно, подло и паклено дјело извршено од злочиначке руке која се је подигла на високу особу прејасног надвојводе и престолонаследника Франца Фердинанда и његове узвишене и племените супруге војвоткиње Софије“.²⁰⁹

Ни врхови католичке цркве нису остали изван ових бурних догађаја. Надбискуп Јосип Штадлер је непосредно по атентату изјавио како није случајно да је атентат изведен баш на годишњицу битке на Косову. „Посве је извјесно да би атентатори тражили и нашли прилику, да изведу своју страховиту одлуку, кад приестолонаследник и његова супруга не би били устриељени на мјесту, гдје се то догодило. Све је Сарајево било пуно завјереника, који су били спремни, да макну с пута приестолонаследника и супругу“, рекао је Штадлер.²¹⁰ Надбискуп врхбосански упутио је неколико дана касније окружницу народу и жупним уредима позивајући их да раде на чувању јавног реда и мира. „У много мјеста у нашој земљи догодили су се задњих дана проти народа гркоисточне вјере немили изгреди, који се нипошто не могу одобрити и који се сигурно противе светој вољи Божјој. Пошто чујем, да се срџба и жалост у неким мјестима намјерава још и надаље изражавати на овакав недоличан

²⁰⁷ *Hrvatski dnevnik*, Sarajevo, br. 164, 24. srpanj 1914.

²⁰⁸ АСПЕЗТ, Црквено-школска општина Дервента. Објава котарског уреда у Дервенти бр. 289 од 1. јула 1914.

²⁰⁹ АСПЦ, Велики црквени суд Сарајево, бр. 135, 138 ex 1914/16. XII 1915.

²¹⁰ *Jutarnji list*, Zagreb, br. 704, 3. srpanj 1914.

и неправедан начин, то позивам и молим све католике, да се окану таквих мисли и да савјесно поштивају наредбе, што су их издале земаљске области“, наводи се у окружници.²¹¹ Иако је позвао католике да „не прекораче границе закона“ и „не огријеше се о туђе власништво“, занимљиво је како је ова посланица објављена тек 3. јула, када су антисрпске демонстрације већ утихнуле.²¹²

Бискуп Иван Шарић, коадјутор надбискупа Штадлера, написао је пјесму посвећену надвојводи Фердинанду, коју су објавиле новине, а која је касније штампана и дијељена пред црквама. Он је у пјесми позвао Бога да суди Србима које назива „звијерима“ и „гујама“.²¹³ Шарић је 31. јула одржао патриотски говор војницима у сарајевској касарни, а потом се са свештенством помолио за цара и благосиљао војску.²¹⁴ Шарић је позвао војне обвезнике да покажу непоколебљиву вјерност цару Францу Јозефу: „Па кад је цар наш, војници, толико за нас жртвовао, кад није ништа пожалио за своје вјерне поданике, не жалимо ни ми за њега, ако би устребало не штедимо му ни свој живот за цара, све за цара и за дом“.²¹⁵ Земаљски поглавар Поћорек упутио је захвалницу бискупу Шарићу на дирљивим ријечима којима је испратио војску у рат.

Словеначки бискуп Јеглич је у говору војницима пред одлазак на фронт назвао Србе „заклетим непријатељима самог Исуса“.²¹⁶ „Мужеви! Зове вас цар да осветите оружјем у руци крајње неправедно, већ вишегодишње настојање комадања и уништења наше дивне

²¹¹ *Sarajevski list*, Sarajevo, br. 137, 4. juli 1914.

²¹² *Sarajevski atentat 1914. godine i Prvi svjetski rat u dokumentima arhiva Samostana u Fojnici*, Zagreb 2014, 16.

²¹³ „Шехер Сарајево плаче, плаче, плаче, Заплакали с нама псалми по црквама, Заплакали с нама сви поштени људи, Гњевом задрхатале све јуначке груди, Ружнија од Каинове уби те црна рука, Госпде, недохитни су путеви твоји, Стопут благословено се Тебе боји, У руци је Твојој Правда и Освета, Нек се само врши Твоја воља света, Ти грдној звијери и гујама суди, Госпде, обазри се с неба, нас погледај, И милостив и не дај, не дај, Да нам се одроди ругају худи, Ти им, вјечни Суче, Правдом својом суди, Брани и чувај свеједини пук, Да га не растрга грабежљиви вук“; V. Novak, *Magnum crimen*, Zagreb 1948, 32.

²¹⁴ *Hrvatski dnevnik*, Sarajevo, br. 175, 1. kolovoz 1914.

²¹⁵ *Novosti*, Zagreb, br. 213, 8. kolovoz 1914.

²¹⁶ P. Opačić, *Politika genocida Austrougarske protiv Srba*, у: *Vojno-istorijski glasnik*, br. 1–2, Beograd 1994, 53.

Сл. 6. Разбацане ствари из српских радњи у Сарајеву

Аустрије, под скиптром наше старославне Хабзбуршке царске породице. Зове вас цар да осветите лукаво завођење наше омладине на издајство отаџбине и цара, да, на црно срамно издајство. Мужеви! Зове вас цар да оружјем у руци браните католичку Аустрију, нашу католичку царску породицу од заклетих непријатеља самог Исуса, присутног у сакраменту љубави“, навео је Јеглич.²¹⁷

Изјаве највиших католичких црквених прелата представљале су само вјерно преношење инструкција и ставова Курије и њених најистакнутијих представника. Проповједи надбискупа и бискупа указивале су, према Драгољубу Живојиновићу, да Ватикан није намјеравао предузети било шта у Бечу да спријечи избијање рата већ је подстицао ратоборност и осветољубивост аустроугарских власти.²¹⁸

²¹⁷ V. Novak, *Magnum crimen*, 62.

²¹⁸ Д. Р. Живојиновић, *Ватикан и Први свјетски рат 1914–1918*, Београд 1996, 433.

3.2. Реакције становништва Босне и Херцеговине на атентат и објаву рата

Сарајевски атентат и јулска криза током које је Европа клизила у рат били су повод да Влада у Сарајеву 26. јула 1914. суспендује поједине одредбе Земаљског устава. Сви грађани покрајина привремено су стављени под војну судску власт.²¹⁹ У данима послије атентата земљом су колале многе гласине и неprovјерене вијести које су додатно компликовале усијану атмосферу. У јавности су се ширили гласови да ће генерал Оскар Поћорек поднијети оставку јер му је био уздрман положај послије атентата.²²⁰ Хрватска штампа пренијела је вијест како су у Сарајеву и возу на линији Сарајево-Босански Брод пронађени леци у којима се наводи „да је сада убијен надвојвода Фрањо Фердинанд, а за два дана да ће бити убијен и краљ Фрањо Јосип. Онда ће доћи Срби да ослободе и ове неослобођене крајеве“.²²¹ Глигорије Јефтановић оптужен је као један од вођа за вјере у чијем стану је планиран атентат.²²² Нападом на једног од најбогатијих и најугледнијих Срба у земљи, уништавањем и конфискацијом његове имовине и хапшењем чланова породице, власти су послале отворену поруку остатку српског народа шта може очекивати. Словеначка штампа преносила је вијести о хапшењу групе Срба у Босанском Броду код којих су пронађене бомбе.²²³ Експлозивне направе наводно су пронађене и у сарајевском Конаку.²²⁴

Градски котарски уред Бања Лука описујући стање иза атентата навео је да су Хрвати и муслимани огорчени због догађаја у Сарајеву. Умјерени Срби били су у суморном расположењу, док су они радикалнији са симпатијама посматрали атентат.²²⁵ Мобилизација у

²¹⁹ *Sarajevski list*, Sarajevo, br. 155, 26. jula 1914.

²²⁰ *Obzor*, Zagreb, br. 179, 1. srpanj 1914.

²²¹ *Hrvatska misao*, Šibenik, br. 52, 1. srpanj 1914.

²²² *Novosti*, Zagreb, br. 180, 7. srpanj 1914.

²²³ *Slovenec*, Ljubljana, štev. 154, 10. julija 1914.

²²⁴ *Novosti*, Zagreb, br. 177, 3. srpanj 1914; *Obzor*, Zagreb, br. 180, 2. srpanj 1914.

²²⁵ Архив Републике Српске (=АРС), Бања Лука, ОО Бања Лука, бр. 329, 20. VII 1914.

бањолучком округу протекла је махом глатко, а католичко и муслиманско становништво прихватило је позив у војску са патриотским ентузијазмом. У дервентском котару становништво је са „весељем и задовољством гледало одлазак својих мужева и синова на бојно поље“. За разлику од муслимана и католика, Срби у Козарцу код Приједора нису се радо одазивали позивима власти на мобилизацију.²²⁶ У већини крајишких градова на српским кућама није било ниједне заставе жалости, а оне су се на православним црквама и школама појавиле неколико дана по атентату. Дубички Срби су тек на наговор митрополита Василија Поповића истакли црне заставе на цркву, школу и читаоницу. Власти су примјетиле како је српско свештенство и грађанство само формално жалило због атентата.²²⁷ У намјери да подстакну масован одзив на мобилизацију штампа је повремено објављивала вијести попут оне из Бихаћа по којој је један сеоски имам затражио да му се у војску узму сва три сина.²²⁸

Окружна област Бања Лука обавијестила је котарску испоставу у Козарцу да треба припазити на понашање православног свештеника Николе Прокопића.²²⁹ Његову кућу су 1. августа 1914. претресли жандари, заплијенили неколико књига и списа, а Прокопића отјерали у војни затвор у Бањој Луци. Прокопић је саслушан под оптужбом једног цестара да је изјавио: „Идем подићи устанак, бићу вођа устанка и ратоваћу против Аустрије“. Два дана касније војни суд га је осудио на смрт вјешањем. Интервенцијом адвоката Данила Димовића казна је почетком 1915. преиначена на три године и девет мјесеци тешке тамнице.²³⁰

²²⁶ Ђ. Mikić, *Austrougarska ratna politika u Bosni i Hercegovini*, 104–106.

²²⁷ Исто, 38.

²²⁸ *Hrvatski dnevnik*, Sarajevo, br. 82, 17. ožuljak 1915,

²²⁹ АРС, ОО Бања Лука, през. бр. 727, 8. VII 1914.

²³⁰ „Приликом истраге истражни судија врло је грубо и дрско према мени поступао и пријетио ми поновном смртном осудом, а војници (Хрвати) испред врата и испод прозора грдили су и псовали мене, Србију и краља Петра са најгаднијим ријечима. За мене је то био пакао, страх и ужас!!! За више од два мјесеца нисам чуо за фамилију ни она за ме. Казну сам одлежао: а) у Бањој Луци 5 и по мјесеци, б) у Осјеку 4 мјесеца и в) у Араду 2 године и 5 мјесеци. На 15. окт. 1917. пуштен сам из Арада пошто ми је остатак казне опроштен“, записао је Прокопић почетком 1919.

Проглашење рата Србији поздрављено је од муслимана и католика у Козарцу код Приједора клицањем: „Живио наш цар“, „Живио наша војска“ и „Треба гадове уништити“. Од првог дана мобилизације у Козарцу је организовано прикупљање добровољних прилога у корист аустроугарске војске и породица мобилисаних војника. Тамошњи Срби остали су по страни од оваквих акција. Они су се, према ријечима управника котарске испоставе Козарац, послје атентата повукли те постали хладни и ћутљиви. Своје неучествовање у хуманитарним акцијама правдали су неимаштином. „Мобилизација људи и осталог је и код Срба у реду прошла, али се та околност по мојем немјеродавном мнијењу не има приписати лојалности српског пучанства, него последици–вјешалима“, наводи се у извјештају из Козарца.²³¹

Котарски уред Градишка је 20. августа 1914. поднио извјештај влади о ситуацији у котару у којем се наводи да у граду није било демонстрација, те да су муслимани и Хрвати огорчени догађајем у Сарајеву.²³² У градишким богомољама свих конфесија одржане су „службе жалости“, а власти су на вријеме спријечиле антисрпске демонстрације. Вијест о атентату изазвала је жалост међу муслиманима у Санском Мосту. Црне заставе окачене су на џамији те муслиманским и хрватским радњама и кућама. Начелник је сазвао ванредну општинску сједницу у муслиманској читаоници на којој је осуђен атентат и пружени уобичајени изрази лојалности круни.²³³ Хрвати и муслимани из Гламоча организовали су 2. августа манифестације у корист рата. Градски вијећник Салихага Гасал одржао је ватрени говор у којем је позвао муслимане на слогу са Хрватима и жртву у корист Монархије. Окупљени су прошли градским улицама носећи пред собом слике Франца Јо-

сјећајући се ратног времена; АС, Збирка Вариа, V–3.635, Сјећања српског свештеника Николе Прокопића на страдања под аустроугарском управом.

²³¹ B. Stojnić, *Dokument o manifestacijama „patriotskih osjećanja“ kod stanovništva Kozarca poslije austrougarske objave rata Srbiji 28. jula 1914.* у: Гласник Удружења архивских радника Републике Српске, год. VII, бр. 7, Бањалука 2015, 301–305.

²³² АРС, ОО Бања Лука, през. бр. 774, 22. VII 1914.

²³³ *Hrvatski dnevnik*, Sarajevo, br. 155, 13. srpanj 1914.

зефа и пјевајући царску химну.²³⁴ Истога дана се народни посланик Суљага Салихагић обратио муслиманима окупљеним пред дамијом у Котор Вароши. Упозорио је на вишегодишње постојање српске пропаганде у Босни и Херцеговини чији је коначни резултат био атентат у Сарајеву. Салихагић је позвао све лојалне грађане, најприје католике и муслимане, да се одазову позиву на мобилизацију. Потом је Мухамед еф. Виловић проучио дову за побједу царског оружја.²³⁵ Котарски предстојник у Бијељини Артур Бенко сазвао је 27. јула потчињене чиновнике и разаслао их по котару да становништво обавјесте о мобилизацији. Већина градских возила била су реквирирана и чекала су у центру вароши да развезу чиновнике у разним правцима. „Посматрајући их, човек им чита са лица, како је сваки од њих уобразио да је пошао у рат, па комбинира, како ће омражене Србе побједити и своме цару поражену Србију на дар принјети“, сјећао се један савременик.²³⁶

Мобилизација људства и стоке за потребе војске протекла је уредно у мостарском округу. Бискуп Алојзије Мишић почео је окупљати добровољце у војне јединице које су биле замишљене као чисто католичке формације, што му генерал Поћорек није дозволио. Ипак, генерал је писмено похвалио бискуповог секретара за мотивационе говоре војницима пред одлазак на фронт.²³⁷ Чим је Аустроугарска објавила рат почело је затварање угледних људи у Мостару, у првом реду народне интелигенције и оних који су били у вези са уредништвом листа *Народ*. У граду је првих дана рата ухапшено око 40 најугледнијих грађана међу којима: Алекса Шантић, Атанасије Шола, Светозар Ћоровић, Чедо Милић, др Урош Круљ, Ристо Радуловић, свештеници Марко Поповић и Стеван Шиниковић и други.²³⁸ У прогонима Срба истицао се мостарски полицијски комесар Јелинек.²³⁹ Војна команда у Мостару је непосредно по

²³⁴ Исто, br. 181, 7. kolovoz 1914.

²³⁵ Исто, br. 188, 12. kolovoz 1914.

²³⁶ Врбаске новине, Бања Лука, бр. 468, 28. јула 1934.

²³⁷ Д. Берић, *Срби у Мостару и његовој околини 1844–1918*, 216–217.

²³⁸ Исто, 217.

²³⁹ Српска зора, Сарајево, бр. 18, 20. XII 1918.

аустроугарској објави рата Србији у сврху осигурања војних транспорта узела више талаца: Ђуру Поповића, Перу Банца, Божу Мичића, Антуна Бацонића, Мићу и Васу Милишића, Стеву Љубибратића и Николу Буквића. Петорица од осам наведених били су трговци.²⁴⁰ У кући херцеговачког сељака Ристе Ћапине из мостарског округа полиција је заплијенила икону Св. Георгија „јер јој се није допало да тај на коњу велеиздајник држи оштро копље и боде аждаху, јер ко зна шта представља та аждаха“, па су икону прогласили великосрпском.²⁴¹

Према ријечима др Тресчић-Павичића ухапшени мостарски Срби били су у затвору намјерно помијешани са локалним разбојницима: „Али најужаснији у овом пештеру био је његов чувар, злогласни стражмештар Гашпар Шолиер. Тај чово, оборужан закучастим жељезним штапом, што га је називао *Кронпринц*, посјеђивао нестретнике много чешће него они жељаху, да млати ћораво својим *Кронпринцом* по главама и раменима. Млазови крви шикаху јадницима на образ, (...). Само новцем се је могао зачас умирити бијес овога Кербера и зачепити му губицу. Међу овим биједницима био је и Ринда Радуловић, уредник *Народа* те православни поп Тихи²⁴², који кашње подлегаше у Араду злостављањима овог звјера. Пошто је Тихи из милосрђа откидао гладнима штогод од своје хране, то разлуту Шолиера и он га измлати својим *Кронпринцем* тако немило, да се је оне-свјештен срушио. Под ударцима текла је крв низ његова рамена и низ прси, са којих му *Кронпринцова* квака отргну добар комад коже. Он погину као прави мученик“.²⁴³

Црквене власти су упозориле становништво на наредбу Земљаске владе из јула 1914. о забрани масовног

²⁴⁰ *Hrvatska misao*, Šibenik, br. 64, 4. kolovoz 1914.

²⁴¹ Д. Берић, *Срби у Мостару и његовој околини 1844–1918*, 221.

²⁴² Мисли се на православног свештеника Драгутина Тихог; Прим. Б. М.

²⁴³ Др Тресчић-Павичић даље наводи како су ухапшени Срби из Мостара касније пребачени у логор у Араду. „На путовању их је мађарска свјетина проклињала, поплувала, грозила се и камењем ударала. Гладне, голе, снене, догнаше их ударцима кундака и убодима бајунета, кано нијему стоку у казамате ове тврђаве, гдје но стјенице и уши врвљаху на милијоне. Нетом би нестретни уснули, пробудила би их навала ове гамади, која би им покрила и кожу и одијела“; *Уједињење-лист за политику, просвјету и привреду*, Женева, бр. 16, 9. (22.) новембар 1917.

окупљања народа, макар и поводом великих црквених светковина. Од парохијског свештенства се тражило да вјернике у свакој прилици опомену на штетност масовног и непотребног окупљања како не би будили сумњу. Препоручивало се скромније слављење крсне славе уз умјереност у храни и пићу, без позивања гостију са стране.²⁴⁴ Зворничко-тузлански митрополит Иларион Радонић упутио је 26. јула 1914. допис свим парохијама и црквено-школским општинама у којем изричито упозорава свештенство и народ да најсавјесније врше своје поданичке обавезе, извршавају наредбе државних власти, те цркву и школу чувају од профанисања или скривања у њима сумњивих и недозвољених предмета попут оружја или муниције.²⁴⁵ Радонић је 31. јула 1914. упутио нови допис свим парохијским звањима и манастирским управама у којем је затражио да се редовно одржавају молитве за владавину цара Франца Јозефа и побједу аустроугарске војске. Од свештенства се захтјевало да утиче на народ да не само молитвом, него и стварним и практичним дјелима помогне побједу Монархије над непријатељима.²⁴⁶

Посланицом се огласио и митрополит Евгеније Летица такође позвавши српски народ на оданост аустроугарском владару. У његовом допису се наводи како је народ пао у сумњу због атентата на надвојводу и његову супругу „који су извршили слабоумни и заведени чланови српског народа“. Летица је позвао народ да учествује у акцији прикупљања прилога за Црвени крст у чему су требали предњачити свештеници и учитељи.²⁴⁷ Митрополит бањолучко-бихаћки Василије Поповић доставио је августа 1914. окружницу православном свештенству у којој је затражио да се држе молитве за аустроугарског владара и побједу царске војске. Попут Летице и он је упућивао парохијско свештенство да поради на прикупљању прилога за Црвени крст. Окружна област Бања Лука је ову окружницу прослиједила свим котар-

²⁴⁴ *Вјесник*, Сарајево, бр. 3, 1. септембар 1917.

²⁴⁵ АСПЦ, Дигитализована грађа. Допис митрополита Илариона Радонића бр. 144 од 26. јула 1914.

²⁴⁶ АСПЦ, Дигитализована грађа. Митрополија Зворничко-тузланска уочи и за вријеме Првог свјетског рата (1891–1918).

²⁴⁷ *Sarajevski list*, Sarajevo, br. 178, 7. avgust 1914.

Сл. 7. Ухапшени Срби у Тузли 1914. године

ским уредима са напоменом да се пази да ли свештеници извршавају наведено.²⁴⁸ Коментаришући држање митрополита Поповића и православног свештенства, Земаљска влада је посумњала да они позитивно утичу на лојалност и оданост народа према Монархији, јер је према мишљењу из Сарајева то више личило на претварање.²⁴⁹

Влада у Сарајеву је крајем јула 1914. упутила допис свим котарским уредима у којем их је обавијестила да све држављане Краљевине Србије треба одмах спровести у Босански Брод, а способне за оружје сматрати као заробљенике и предати их војним властима. Србе који нису из Босне и Херцеговине, него из осталих дијелова Монархије, требало је одмах упутити у Хрватску или Далмацију преко Брчког, Добрљина, Градишке, Аржана и Метковића.²⁵⁰ Земаљски поглавар Оскар Поћорек је истовремено наложио свим котарским уредима да строго пазе на политички сумњиве елементе, нарочито на путнике из иностранства и студенте који су можда имали неке информације о атентату у Сарајеву.²⁵¹

²⁴⁸ АРС, ОО Бања Лука, през. бр. 405, 17. VIII 1914.

²⁴⁹ АРС, ОО Бања Лука, през. бр. 1091, 8. VIII 1914.

²⁵⁰ АРС, ОО Бања Лука, през. бр. 1.072, 6. VIII 1914.

²⁵¹ АРС, ОО Бања Лука, през. бр. 949, 29. VII 1914.

Коментаришући демонстрације у земљи, Поћорек је био мишљења да су радикални српски прваци својим цинизмом допринијели немирима што је изазвало бурну реакцију муслимана и католика.²⁵² Зато се залагао да се према Србима заузме сљедећи став: „Благонаклоно поступање са сеоским становништвом и унапређивање његових економских интереса, и гдје је потребно безобзирна строгост према интелигенцији и полуинтелигенцији“.²⁵³

Поћорек је нарочито водио рачуна да расположење муслимана искористи за ратне циљеве Монархије. Након објаве рата Србији у свим џамијама у Босни и Херцеговини учене су дове за побједу Централних сила.²⁵⁴ Из Сарајева су стизале вијести о масовном одушевљењу муслимана за рат. Наводно је удовица Махмутбега Цинића дала војсци поклон од 500.000 круна. Земљопосједник Ибрахимбег Фадилпашић уступио је војсци на кориштење свој аутомобил, кола и коње.²⁵⁵ Нетом по предаји аустроугарског ултиматума Србији више од 2.000 сарајевских муслимана је у свечаној поворци дошло пред зграду земаљског поглавара. Окупљени су клицали у славу цара Франца Јозефа, генерала Поћорекa и аустроугарске војске. Земаљског поглавара је у име окупљених муслимана поздравио Шериф Арнаутовић, рекавши: „Муслимани Босне и Херцеговине увријеђени и ожалошћени грозним атентатом, који се догодио у Сарајеву, чекали су овај час као озебао сунца. Вама је, Преузвишени господине, позната љубав, оданост и лојалност муслиманског становништва у Босни и Херцеговини и ја Вам могу са највећом сигурности рећи, да су босанско-херцеговачки муслимани приправни не само данас, него у сваки час свој живот и иметак жртвовати, своју крв пролити за спас, добро и срећу славне Хабзбуршке монархије“.²⁵⁶

Свечане манифестације за рат одржане су у Зеници гдје је око 2.000 људи продефиловало градом носећи

²⁵² АБиХ, ЗМФ, през. бр. 781, 2. VII 1914.

²⁵³ *Политика*, Београд, бр. 7.772, 23. децембар 1929.

²⁵⁴ Z. Šehić, *U smrt za cara i domovinu*, 89–90.

²⁵⁵ *Novosti*, Zagreb, br. 211, 6. kolovoz 1914.

²⁵⁶ *Sarajevski list*, Sarajevo, br. 159, 27. juli 1914; *Vakat*, Sarajevo, br. 157, 29. juli 1914.

пред собом царску слику, хрватске, аустријске и турске заставе. Клицало се у славу цара Франца Јозефа и убијеног престолонаследника, а против краља Петра и Краљевине Србије.²⁵⁷ Објава рата Србији наишла је на одушевљење грађана Травника. У војску се јавио велики број добровољаца, међу њима чак неки дјечаци и старци. Тешањски начелник Адемага Мешић послао је генералу Поћореку телеграм у којем је затражио дозволу да почне са прикупљањем добровољаца за рат против Србије. У телеграму је уједно изражена уобичајена лојалност босанских муслимана и католика хабзбуршкој круни.²⁵⁸ Проглашење рата затекло је Мешића у Топуском гдје се лијечио од реуме. Чим је сазнао за објаву рата, Мешић се телеграмом јавио у добровољце. Хвалио се како је у свом животу имао три сретна дана: када се оженио, када му је супруга родила сина и када је одлучио као добровољац ступити у аустроугарску војску.²⁵⁹ Земаљски поглавар Оскар Поћорек му се 30. јула телеграфски захвалио на патриотском и домовинском изразу љубави и оданости према Монархији и владару. Нетом по избијању рата Мешић се дао на посао организације добровољачких јединица које су у освојеним крајевима Србије требале одржавати ред и гонити комите. Мешић је држао запаљиве говоре против Срба „позивајући католике и муслимане у добровољце, да се освете на српском народу због Фердинанда“.²⁶⁰

Мешић је 17. августа почео одржавати скупштине широм Босне и Херцеговине на којима је патриотским говорима покушавао придобити што више људи у добровољачке јединице. Први такви скупови одржани су у Травнику, Бугојну, Горњем Вакуфу и Јајцу. Мешић је потом боравио у Бањој Луци гдје је окупљенима рекао да је упис у добровољце једини начин да босанско-херцеговачки грађани сперу са себе љагу због убиства престолонаследника и његове супруге. Мешић је 20. и 21. августа боравио у Приједору, Козарцу, Босанском Но-

²⁵⁷ *Novosti*, Zagreb, br. 203, 29. srpanj 1914.

²⁵⁸ *Obzor*, Zagreb, br. 208, 30. srpanj 1914.

²⁵⁹ *Српска зора*, Сарајево, бр. 105, 12. VI 1919.

²⁶⁰ Поред Мешића у прогонима Срба у Тешњу и околини истицао се Зијабет Џонлагин; *Српска зора*, Сарајево, бр. 50, 19. II 1919.

вом, Прњавору, Дервенти и Добоју гдје се у добровољце јавило више стотина људи. Даље је посјетио Тешањ, Жепче, Тузлу и Зеницу. У добровољце се јавило око 5.000 грађана. Мешић је организовао „Хрватско добротворно друштво војника и добровољаца Мешић“ из кога су помоћ требала добијати дјеца рањених и погинулих аустроугарских војника.²⁶¹ Према властитом признању, Мешић је ступио у рат као добровољац јер је вјеровао да ће једног дана Хрватска, Далмација и Босна и Херцеговина бити сједињене у једно тијело унутар Монархије. Плашила га је помисао да би евентуалним сједињењем Босне и Херцеговине и Србије био доведен у питање животни опстанак босанских муслимана. Сматрао је да је за сигурну будућност муслимана важно да покрајине остану у саставу Аустроугарске, земље у којој су владале „једанкост, правда и слобода“.²⁶²

Земаљска влада упутила је почетком августа допис котарским уредима наводећи да су сељаци дужни свим породицама, чији су чланови мобилисани, помоћи у обављању пољских радова. Онима који би се оглушили од ову наредбу запријеђено је строгим казнама.²⁶³ Половином истог мјесеца команда XV корпуса захвалила се свим котарским уредима који су помогли да се мобилизација војних обвезника изврши уредно и у предвиђеном року.²⁶⁴

Власти су биле веома осјетљиве према било каквом давању подршке атентату па су предузимале оштре мјере према свакоме ко би исказао симпатије према овом догађају. Жандармеријска постаја у Турјаку је августа 1914. привела Пеју Танцерића из Горњих Подградаца који је дан по убиству Франца Фердинанда славио тај чин, говорећи „да Бог поживи оне који су убили престолонаследника“.²⁶⁵ Власти су повеле истрагу против свештеника Млађена Поповића из Скендер Ваку-

²⁶¹ *Hrvatski dnevnik*, Sarajevo, br. 186, 26. lipanj 1915.

²⁶² А. Мешић, *Memoari* (копија у Народној библиотеци у Тешњу), 342–361. Захваљујем се колеги др Драгиши Васићу на уступљеној грађи.

²⁶³ *Sarajevski atentat 1914. godine i Prvi svjetski rat u dokumentima arhiva Samostana u Fojnici*, 17.

²⁶⁴ APC, ОО Бања Лука, през. бр. 4.384, 18. VIII 1914.

²⁶⁵ APC, ОО Бања Лука, през. бр. 1.242, 15. VIII 1914.

Сл. 8. Аустроугарска војска у Сарајеву
пред полазак на фронт 1914. године

фа, осумњиченог да је дан по атентату на путу из Бање Луке ка Котор Вароши са сељацима славио и пуцао из револвера.²⁶⁶ Свештеник Јово Давидовић осуђен је на три и по године затвора јер је у једној гостиони у Отоци пред више људи изјавио: „Све има своју завршну тачку и кад дође до те тачке мора пропасти. Тако су Аустрија и Њемачка постигле свој највећи успон па морају пропасти, а Словени ће зато порасти“.²⁶⁷ Благоја Радуловић из Агиног села приведена је јер је 2. јула изјавила како је престолонаследник био противник оних који су га убили и да је она судија, свакоме од атентатора би дала по стотину златника. Пред судом је одговарао и пољопривредник Тодор Гудељ јер је након атентата рекао: „Кад се кућа демолира и руши, треба убити прво главу куће, након тога његову жену и синове“. Стојислав Ковачевић, Србин из Огулина, нашао се иза решетака јер је изјавио: „Атентатор је постао познат и заслужио је медаљу, његово име ће се овјековјечити у историји и славићемо га сваке године“. Нико Батинић из Праче

²⁶⁶ АРС, ОО Бања Лука, през. бр. 297, 6. VII 1914.

²⁶⁷ Д. Шућур, *Свједочанство свештеника Јове Давидовића из Првог свјетског рата*, у: Гласник Удружења архивских радника Републике Српске, год. VII, бр. 7, Бањалука 2015, 307–308.

је ухапшен због изјаве: „Да није убијен у Сарајеву био би убијен у Мостару или Метковићу. Боље да је убијен него да стотине људи пате“.²⁶⁸

Ни сеоске крчме нису биле поштеђене присуства шпијуна који су ревностно биљежили шта се у њима говорило. Непровјерене оптужбе, засноване на гласинама, биле су довољне да се човјек нађе на листи осумњичених. Често су такве оптужбе поднесене из ниских побуда, као лична освета оптуженима.²⁶⁹ Људи су у многим незнанцима видјели шпијуне и утркивали се да то пријаве властима, мислећи да тако испуњавају своју обавезу према отаџбини.²⁷⁰ Чак и најбаналнија псовка на рачун аустроугарског владара или ријеч симпатије према Србији и њеном краљу, водила је у затвор. Међу ухапшенима се нашао свештеник Видак Вишњевац осумњичен да је у једној крчми код Гацка извикивао „Живјела Србија“.²⁷¹ Крајем августа 1914. ухапшен је и свештеник Душан Суботић из Градишке и са материјалом који је пронађен у његовом стану предат суду у Бањој Луци.²⁷²

Пресуде Војног гарнизонског суда у Бањој Луци изречене десетинама цивила важно су свједочанство о атмосфери која је владала у земљи почетком рата. Васо Мисита, настањен у Бањој Луци, изведен је пред суд јер је приликом претреса у његовом власништву пронађена слика „Крунисање Душаново у Скопљу“.²⁷³ Радник Перо Бањац се нашао иза решетака јер је приликом провале у једну радничку бараку фирме Ото Штајнбас на Оштрељу разбио цареву слику и потом је унаказио

²⁶⁸ B. Londarc, *Sudski procesi pred civilnim sudovima: reakcije na sarajevski atentat*, у: Грађанички гласник, год. XIX, бр. 37, Грађаница 2014, 105–112.

²⁶⁹ А. Холшер, *Целатов смењак*, 92.

²⁷⁰ Исто, 93.

²⁷¹ АБиХ, ПО, К–25а, бр. 475. K. und K. Gericht des Festungskommandos in Bileća. Списак лица која су приведена и под истрагом. Видак Вишњевац (1870–1941) родом је из Вишњева. Завршио је Богословију у Релеву. За ђакона и презвитера је рукоположен 1891. За надзиратеља Гатачког протопрезвитерата именован је 1. марта 1898. Одликован је Црвеним појасом. Неко вријеме је радио као вјероучитељ у Гацку. Био је почасни члан Епархијског црквеног суда у Мостару; М. Станић, *Страдања свештенства захумско-херцеговачке епархије*, 261.

²⁷² АРС, ОО Бања Лука, през. бр. 1327, 22. август 1914.

²⁷³ АРС, К. у. К. Gericht des Militärstationkommandos Banja Luka, Казнени списи, бр. К. 14/1914.

ножем.²⁷⁴ Међу сељацима је било присутно увјерење како ће скорим сломом Аустроугарске престати да беговима плаћају трећину.²⁷⁵ Иза решетака је најбрже водела гласно изречена нада о скором доласку српске или црногорске војске у Босну и Херцеговину и ослобођењу земље као и јавно одобравање атентата. Учитељица народне школе из Габеле Катарина Јеринић осуђена је у јесен 1914. на годину затвора јер је одобравала убиство Франца Фердинанда. На осам мјесеци тамнице осуђен је Ристо Бијелић из Љубиња јер је при Фердинандовом доласку у земљу изјавио: „Чудо, како се ко не нађе да га убије“!²⁷⁶ Јован Момчиловић из Коњевић Поља јавно је одобравао атентат на Франца Фердинанда пред сељацима Салихом Османовићем који га је пријавио властима: „Знали смо ми сви да ће млади цар погинути и нека је погинуо, ј... мајку швапску, нека зна шта су Срби, ми смо се сви заклели попу Матији из Милића да ћемо сви ћерати Швабу из Босне док га не ишћерамо, или док сви не изгинемо“.²⁷⁷ Стојко Џајић из прњаворског котара је затворен јер је почетком 1915. изјавио како је штета да због једног „крмка“ (Франца Фердинанда, прим. Б. М.) народ гине, додајући да за рат није крива Србија већ цар Франц Јозеф. Показујући на прасе које је пекао на ражњу за Божић, Џајић је рекао да би то исто урадио и са Францом Јозефом.²⁷⁸ Тодо Шобота добио је једну годину затвора јер је 22. јануара 1915. на крсној слави у селу Карајзовац наздравио домаћину ријечима: „Живјела Србадија, још ће сабља по Босни сијевати“.²⁷⁹

²⁷⁴ Исто, бр. К. 229/1914.

²⁷⁵ Стојан Лазић, кмет из Бистрице, изјавио је 18. августа пред једним бегом: „Трећине више нема, ми смо ради тога убили престолонаследника и његову госпођу“; АРС, К. у. К. Gericht des Militärstationkommandos Banja Luka, Казнени списи, бр. К. 103/1914. Из истог разлога је пред суд изведен сељак Јово Гајић из Котор Вароши који је наговарао сељаке да престану плаћати своје обавезе земљопосједницима; Исто, бр. К. 105/1914. Тежак Саво Милановић из околине Прњавора је приведен јер је септембра 1914. изјавио: „Цар Фрањо задњи пут ове године порез купи“, те додао како је аустроугарски владар спао на то да прикупља „крпе за заматавање рањеника“; Исто, бр. К. 230/1914.

²⁷⁶ *Jutarnji list*, Zagreb, br. 874, 31. listopada 1914.

²⁷⁷ АРС, К. у. К. Gericht des Militärstationkommandos in Banja Luka, Казнени списи, К. 78/1915.

²⁷⁸ Исто, К. 51/1915.

²⁷⁹ Исто, К. 64/1915.

Оружје које је послѣје атентата масовно одузима-
но од народа у великом броју случајева било је неупо-
требљиво или застарјело. Потраге за оружјем често су
предводили шуцкори који су претресе кућа користили
за пљачку и насиље над сељацима. До које мјере су про-
вођене овакве акције илуструје одузимање дугачких
пољопривредних ножева које су сељаци Стево Бакић и
Вид Злојутро из Врбашке носили за појасом. Током каз-
нене расправе оптужени су се позивали на чињеницу да
нису знали да се ножеви не смију носити, али их то није
спасило казне од осам круна или два дана затвора.²⁸⁰
Због писане ријечи у логору је завршио и Јово Шми-
тран, који је због штампања брошуре *Слободна љубав* у
септембру 1914. ухапшен у Босанској Градишци, а ка-
сније отпремљен у логор Арад.²⁸¹

Власти су у свему видјеле траг велеиздаје и анти-
државне пропаганде па је у данима након атентата жан-
дармерија одузимала од народа чак и поједине право-
славне иконе које су проглашаване „великосрпским“.
Непосредно по атентату у Сарајеву аустроугарска упра-
ва се свом силином окомила на православно свештен-
ство. Већ крајем јуна 1914, у вријеме велике концен-
трације аустроугарских трупа на граници са Србијом,
свештеник Тимотије Поповић је осумњичен да је затро-
вао воду у једном бунару из којег је пила војска.²⁸² Ухап-
шен је, а потом без икаквог судског поступка објешен
у Суљином Хану, три километра од Зворника, лицем
окренут према Србији.²⁸³ Поповићево име се помиње

²⁸⁰ Б. Вујчић, *Почетак Првог свјетског рата и његов утицај на живот у Босанској Градишци*, Градишка 2014, 24.

²⁸¹ Исто, 21.

²⁸² Сељаци из села Лешница у Србији жалили су се 1914. да су их аустроугарски војници тјерали да пију велике количине воде из бунара, страхујући да је отрована. У једној војној команди из августа исте године војницима се наређује да прије употребе бунарске воде обавезно натјерају мјештани да је први пробају. За тестирање бунарске воде препоручују се угледни сељаци и српски свештеници; М. Казимировић, Х. Хаутман, *Крвави траг Великог рата*, 145.

²⁸³ Тимотије Поповић је према једним изворима рођен 3. фебруара 1881. у Дрињачи код Зворника, а према другим у Осмацима, власенички срез. Основну школу је похађао у Зворнику, а гимназију у Сарајеву. Богословију је завршио 1902. у Рељеву. Рукоположен је 1903. од митрополита Николаја Мандића. Свештеничку каријеру је започео у Костјерову код Зворника, одакле је убрзо прешао у новосновану парохију Дрињачу у

и касније у документима са Велеиздајничког процеса у Бањој Луци. У политичком животу се истицао као „велики национални Србин“ и члан многобројних српских друштава. Није прецизно утврђено какве су биле његове везе са Србијом.²⁸⁴

У Љубињу је затворен свештеник Стеван Шаренац под сумњом да је знао за припрему атентата. Касније је отјеран у логор Арад, потом Нежидер и Шопроњек.²⁸⁵ Иза решетака се нашао чардачко-завидовићки парох Никодим Плавишић, па је Епархијски Црквени суд у Сарајеву 30. јуна замолио Земаљску владу да на његово мјесто постави возућког свештеника Димитрија Текића.²⁸⁶ Власти су утамничиле попа Јована Обрадовића само зато јер је јуна 1914. тражио дозволу за пут на Косово, гдје су се требале одржати Видовданске свечаности.²⁸⁷ Парох Димитрије Текић био је оптужен да у Возући шири великосрпску пропаганду након што је установљено да у свом дому држи слику Петра Кочића. Због симпатија према Кочићевим идејама у Босанској Крајини и ангажовању у листу *Отаџбина*, прогоњени су свештеници Тодор Срдић и Никола Прокопић.²⁸⁸ Из истог разлога власти су гониле Славка Трнинића из Босанског Петровца, који је 1914. био на служби у Добоју.²⁸⁹ Свештеника Симу Кондића из Босанског Новог

којој је остао до смрти. Након погубљења, Поповићево тијело висило је на дрвету цијели дан као упозорење другима, а тек по ноћи сељаци су га сахранили под истим дрветом. Послије рата су његови посмртни остаци пренесени у заједничко гробље. Ланци са којима је био окован и сахрањен су стављени на једну икону направљену у ораховом дуборезу; *Изворник*, Сарајево, год. XIX, бр. 7, 1905, 197; *Српска ријеч*, Сарајево, бр. 112, 10. јун 1920; *Српска црква*, Сарајево, бр. 5–6, 1920, 191; *Стогодишњица судских процеса у Босни и Херцеговини и Велеиздајничког процеса у Бањалуци (1915–1916)*, Бањалука 2015, 106.

²⁸⁴ АБиХ, Процес Василиу Грђићу и другима, IV–14–2, бр. 48.

²⁸⁵ Стеван Шаренац се родио 1869. Син је свештеника Лазара Шаренца. По завршетку Богословије у Рељеву двије године је радио као учитељ у манастиру Дужи и Дувну. За ђакона и презвитера је рукоположен 1895. На парохију Љубиње постављен је 1896. и у њој је остао до смрти. Одликован је Црвеним појасом и орденом Св. Саве IV степена. Био је почасни члан Епархијског црквеног суда у Мостару. Умро је 1928; М. Станић, *Страдања свештенства захумско – херцеговачке епархије*, 260. АБиХ, ЗВ, през. бр. 169463, 15. VII 1914.

²⁸⁷ Ђ. Мikić, *Austrougarska ratna politika u Bosni i Hercegovini*, 238.

²⁸⁸ АБиХ, ПО, К–25а, бр. 736/420.

²⁸⁹ Ђ. Мikić, *Austrougarska ratna politika u Bosni i Hercegovini*, 240.

Сл. 9. Ђорђе Умичевић

полиција је привела јер је у својој кући држао књиге: *Зло и добро у нашем народу, Родољуб, Шта ћемо и како ћемо, Како моји живе, Српско родољубље и отацтвољубље и Учитељева писма са села*. Поп Ђорђе Умичевић из Сводне је приведен јер је у његовом дому пронађено више примјерака *Српских народних песама, Просвјетиног календара*, као и дјела која су величала побједу српског оружја у Македонији.²⁹⁰ Умичевића су неко вријеме држали затвореног у резервоару за

воду на жељезничкој станици у Сводни. Када се неколико Срба из Босанског Новог жалило тамошњем коктарском предстојнику Албрехту због поступања са свештеником, он им је лаконски одговорио како је чуо да је својевремено неки стари грчки мудрац живио у бурету! Умичевић је децембра 1914. интерниран у Жегар у којем је провео 15 мјесеци.²⁹¹

На списку непожељне литературе нашле су се и Змајеве *Пјесме* које је полиција почетком јула 1914. заплијенила из куће богослова Милана Кљајића.²⁹² Посебну пажњу власти изазвао је спис свештеника Томе А. Братића *Српско свештенство и његов рад у народу*, замишљен као његов реферат на Свештеничкој скупштини одржаној 1911. у Мостару.²⁹³ Герзовачки све-

²⁹⁰ Д. Берић, *Народна интелигенција—свештеници и учитељи на великоиздајничким процесима у Босни и Херцеговини 1914–1918*, 75.

²⁹¹ Умичевић је након свега психички оболио и у душевном растројству преминуо 27. септембра 1917.; *Српска зора*, Сарајево, бр. 98, 25. V 1919.

²⁹² АБиХ, Процес Васиљу Грђићу и другима, IV–14–3, бр. 621.

²⁹³ На једном списку заплијењене литературе из 1915. наводе се имена неколицине особа из Босанског Новог и околине и називи одузетих књига и часописа: Симо Кондић (Босански Нови): „Зло и добро у нашем народу“, „Родољуб“, „Шта ћемо и како ћемо“, „Како моји живе“, „Српско родољубље и отацтвољубље“; Симо Карановић (Босански Нови):

штеници Душан Бубњевић и Павле Убавић гоњени су јер су се уочи рата истицали својим радом у друштву „Просвјета“.²⁹⁴ Непосредно по атентату у кућни притвор је стављен угледни петровачки свештеник Никодим Новаковић са синовима. Командир жандармерије у Босанском Петровцу поднио је извјештај против три петровачка свештеника у којем се наводи: „У последње вријеме у петровачкој чаршији осјећа се све већи отпор нашој власти. У томе су нарочито активни свештеници Никодим Новаковић, Владо Кеџман и Лука Прошић из смољанске парохије. Често се састају по приватним кућама и сједе до касно по ноћи. Шећу по граду дигнуте главе, не поздрављају никога из наше власти, а када су државни празници никада не истичу државну заставу на својим кућама, а на тај начин, српском заставом означавају сваку државну и вјерску светковину Србије и Црне Горе“.²⁹⁵ Свештеници Никодим Новаковић и Владимир Кеџман били су у истражном притвору мјесец дана. Након истражног притвора Новаковић је депортован у Арад, а касније у Жегар код Бихаћа одакле 1916. пуштен на слободу.²⁹⁶

Неријетко су пред суд извођена дјеца, што су поједини аутори назвали аустроугарским „страхом од дјеце“ (Angst vor Kinder).²⁹⁷ У Требињу је због увреде цара на четири мјесеца затвора осуђена дванаестогодишња Симана Лојевић.²⁹⁸ Крајем јула 1914. ухапшени су херцеговачки свештеник Аћим Братић (у интернацији у Благају

„Историја Срба“, „Рат у Македонији и Бугарској“, „Хајдук Станко“, „Нова Србија“, Ђорђо Умићев (Сводна): *Вјесник, Просвјета*, „Рат у Албанији“, „Рат у Македонији“, „Рат на Косову“, „Бој на Косову“, „Духовне беседе“, „Савремена Хрватска“, „Нова Србија“, „Приповјетке“ од Лазе Лазаревића, *Нови живот*, „Српске народне пјесме“; Божидар Дрљача (Босански Нови): „Песме“ од Јована Илића, „Ивкова слава“, „Песме“ од Јована Дучића, „Стефан Душан“, „Историја српског народа“, „Писма из Италије“ и др; АБиХ, Процес Васиљу Грђићу и другима, IV–14–3, бр. 2.882.

²⁹⁴ Ђ. Микић, *Austrougarska ratna politika u Bosni i Hercegovini*, 241.

²⁹⁵ В. Д. Кеџман, *Ријека живота (родослов Кеџмана)*, Бања Лука 1998, 36.

²⁹⁶ АС, Збирка Вариа, V–3632. Сјећање свештеника Никодима Новаковића на страдање у току Првог свјетског рата.

²⁹⁷ Милорад Екмечић је овај термин користио позивајући се на архивску грађу о испитивању десетогодишњег дјечака Славка Мичића и једну изјаву званичника Земаљске владе у Сарајеву, барона Коласа; М. Екмечић, *Стварање Југославије 1790–1918*, књ II, Београд 1989, 681.

²⁹⁸ *Споменица епархије захумско-херцеговачке*, 104.

провео је 15 мјесеци), његов син свештеник Тома Бра-тић (ухапшен августа 1914. под оптужбом да се смијао на вијест о убиству Франца Фердинанда) док је Томина кћерка Анета, ученица трећег разреда Више дјевојачке школе, осумњичена за злочин велеиздаје.²⁹⁹

Милева Јокић, стара 18 година, из Слатине код Бање Луке, одговарала је пред судом јер је дан послје атентата изјавила: „Могли су га убити што се мене тиче. Он је хтио са нама водити рат, нека су га убили“.

Дјечак Милан Миљак, стар 14 година, из Мостарског округа, ухапшен је због изјаве: „Да је престоло-наследник прави мушкарац, не би био убијен“.³⁰⁰ У мостарском затвору је осам мјесеци провела ученица Милка Правица, кћерка требињског свештеника Стевана Правике, која је осумњичена за ширење југословенских идеја.³⁰¹ У Варцар Вакуфу су за таоце узета три малољетна ученика, од којих је један био Душан, син ухапшеног свештеника Тоде Марјанца из Стројнице, а друга двојица су били ученици Богословије у Призрену.³⁰²

Дјечак Вељко Батар из села Марићке у Босанској Крајини изведен је пред суд јер је 6. децембра 1914, видјевши на капуту сељака Василија Миодраговића привјесак са сликама царева Франца Јозефа и Вилхелма рекао: „Аха, то су њемачки цар и наш краљ. Баци то, то није наше“.³⁰³ На вишемјесечне казне затвора осуђене

²⁹⁹ М. Станић, *Страдања свештенства захумско-херцеговачке епархије*, 268.

³⁰⁰ B. Londarc, *Sudski procesi pred civilnim sudovima: reakcije na sарајевски атентат*, 105–112.

³⁰¹ Стеван Правица је рођен у селу Бијелачу код Требиња 18. октобра 1854. За вријеме устанка Луке Вукаловића са породицом је избјегао у Дубровник гдје за завршио основну школу и гимназију. Посредством архимандрита Нићифора Дучића 1872. је уписао Богословију у Београду. Као болничар Црвеног крста учествовао је у српско-турским ратовима 1876–1878. По повратку у завичај радио је све до 1890. као српски учитељ у Требињу, када га је митрополит Серафим Перовић узео за свог секретара. Црвеним појасом је одликован 1893. За требињског пароха је именован 3. септембра 1897. У том граду је свесрдно помагао српске хумане и културне установе. Преминуо је 1. јула 1925; В. Ј. Поповић, *Патње и жртве Срба среза требињског 1914–1918*, Требиње 1929, 60–62; *Изворник*, Сарајево, год. XIX, бр. 11–12, 1905, 341; *Српска православна Херцеговачко-захумска митрополија при крају 1900. године*, Мостар 1901, 77.

³⁰² Ђ. Микић, *Austrougarska ratna politika u Bosni i Hercegovini*, 93.

³⁰³ APC, K. u. K. Gericht des Militärstationkommandos in Banja Luka, Казнени списи, K. 8/1915.

су Јелена Грбић (16) из Удбина у Хрватској и Драгиња Лујковић (20) из Босанске Крупе јер је у њиховом посједу пронађени листови из школске свеске у којима су дјевојке исписивале поруке у славу краља Петра и Србије, а против Аустроугарске и цара Франца Јозефа.³⁰⁴ Док су хрватски и муслимански ученици бањолучке Гимназије јуна 1915. пјевали Царевку прослављајући аустроугарско освајање Лавова, српски ђаци Бранко Миладиновић (16), Константин Скарић (16), Велимир Ђурковић (17), Милан Васић (16) и Вукашин (Јеловац) одбили су да устану и пјевају. Код поменутих ђака је и раније уочено „непатриотско понашање“ и омаловажавање царске војске.³⁰⁵

Иако је мобилизација у већем дијелу Босне и Херцеговине махом прошла без тешкоћа, међу становништвом, а посебно Србима, било је повременог гунђања и незадовољства због мјера власти. Старац Јован Крнета из Љескова у приједорском котару је приведен јер је октобра 1914. изјавио: „Код нас овдје све у војску и комору покупили, а ово што је остало за пушке прогањају“.³⁰⁶ Коментаришући мобилизацију сељак Перо Тинтор из Гаштице је 5. јануара 1915. цара Фран-

Сл. 10. Никодим Новаковић
у затвору

³⁰⁴ Исто, К. 150/1915.

³⁰⁵ Исто, К. 248/1915. Српска штампа је по завршетку рата захтјевала да се против директора гимназије Мије Пољака поведе истрага јер је ова група српских ђака провела више мјесеци у истражном затвору, а потом су били искључени из школе; *Српска зора*, Сарајево, бр. 63, 14. III 1919.

³⁰⁶ АРС, К. у. К. Gericht des Militärstationkommandos in Banja Luka, Казнени списи, Исто, К. 230/1915.

Сл. 11. Подизање вјешала за Србе у Босни и Херцеговини

ца Јозефа назвао будалом која купи у војску чак и болесне па их онда нема чиме хранити. Упитао се зашто се у војску позивају старији људи и каква је корист од тога.³⁰⁷ Тешо Тинтор, стар 82 године, из околине Приједора, говорио је јануара 1915. како су Срби већ ослободили Бијељину и Сарајево. За Франца Јозефа је изјавио да је сиромаша када нема ништа него од сељака отима волове да би прехранио војску.³⁰⁸ Католик Никола Шоп је ухапшен због ријечи: „Што стари пас једном већ не крепа, да ми синови не гину“. Говорио је како су Руси и Јапанци заузели Цариград и како је српска војска истјерала из земље аустроугарске трупе, те да ће можда и на Оштрељ доћи.³⁰⁹ Јаков Трифковић из Масловара рекао је 30. априла 1915. у једној кафани како у Аустроугарској нема никакве правде и како народ све што заради мора да даје субашама, те да је руски цар послао писмо Франђи Јосипу у којем му је написао: „Ја сам теби поклатио Босну за пријатељство, а не да у њој гојиш лопове“. Додао је како је за рат крив Франц Јозеф и да због

³⁰⁷ Исто, К. 29/1915.

³⁰⁸ Исто, К. 18/1915.

³⁰⁹ Исто, К. 7/1915.

њега цијели народ сада страда, па тако и његов син који је мобилисан у војску.³¹⁰ Мурат Шувалић из Крупе ухапшен је у љето 1916. након што је познанику Сулејману Пашалићу рекао: „Ова ће држава бити доња кад у војску узима мене овако шепавог, а тебе тако мршавог“.³¹¹

Хрватска штампа често је из пропагандних разлога извјештавала о јунаштву босанских јединица у саставу аустроугарске војске. Тако је почетком септембра 1914. пренијета изјава њемачког мајора Шнајдера који је у усхићењу рекао како би са једном босанском региментом освојио цијелу Француску.³¹²

Предсједник Сабора Сафет-бег Башагић, сарајевски градоначелник Чурчић, реис ул улема Чаушевић и управник вакуфа Арнаутовић упутили су истог мјесеца телеграм генералу Ауфенбергу поводом успјеха аустроугарске војске у борбама са Русима. Тим поводом су у црквама и џамијама у Сарајеву служене свечане службе захвалнице.³¹³ Пренесена је и вијест о радости која је завладала међу становништвом Сарајева на вијест о поразима руске војске на источном фронту.

Тим поводом је сарајевски градоначелник издао проглас у којем се каже: „Веселимо се, јер је то наше право, јер је то одраз наших срца, јер је то исказ вјечно вјернога и лојалнога народа ових земаља“. Градоначелник је позвао суграђане да куће свечано оките државним заставама, те пођу у богомоље и Богу захвале за побједу царске војске.³¹⁴

Загребачке *Новости* средином октобра доносе нови чланак у којем се велича храброст босанских јединица: „Човјек би рекао, као да се сваки поједини муслимански војник хоће оборити на цијели батаљун. Босански су војници изврсни стријелци, па су нанијели непријатељу страховитих губитака. Жестина бајунетског јуриша босанских војника против Руса не може се описати“.³¹⁵

На вијест о поразу српских јединица на Романији

³¹⁰ Исто, К. 198/1915.

³¹¹ Исто, К. 284/1916.

³¹² *Novosti*, Zagreb, br. 237, 1. rujan 1914.

³¹³ Исто, br. 241, 5. rujan 1914.

³¹⁴ Исто, br. 244, 8. rujan 1914.

³¹⁵ Исто, br. 282, 16. listopada 1914.

Сл. 12. Заједничка молитва католика и муслимана
у једном селу код Стоца 1914. године

сарајевски градоначелник Чурчић упутио је генералу Поћореку телеграм у којем се у своје лично и име грађана Сарајева захваљује за акцију „којом је земаљски главни град заувјек ослобођен од евентуалне непријатељске провале“. Поћорек се захвалио на телеграму истичући храбро држање аустроугарских чета „које су без разлике вјере и језика спремне у племенитој утакмици све жртвовати за част и славу домовине“.³¹⁶

У хрватској штампи повремено су објављивани текстови који су имали задатак да подстакну слогу муслимана и Хрвата у ратно доба. У том смислу загребачки *Илустрирани лист* јула 1914. наводи како ће „сарајевска трагика“ сасвим ујединити босанске католике и муслимане и код ових других интензивирати буђење хрватске националне свијести.³¹⁷

У Цариграду је шејхул-ислам 14. новембра 1914. проучио фетву којом је проглашен свети рат—џихад.³¹⁸ Генерал Поћорек је наложио читање фетве у свим џамијама у Босни и Херцеговини и муслиманским војницима на фронту.³¹⁹ Реис-ул-елема Џемалудин еф. Чаушевић обратио се мјесец дана касније у харему Бегове џамије у Сарајеву окупљеним муфтијама, саборским

³¹⁶ *Исмо*, br. 295, 29. listopada 1914.

³¹⁷ *Ilustrovani list*, Zagreb, br. 30, 25. srpnja 1914.

³¹⁸ *Sarajevski list*, Sarajevo, br. 278, 17. novembar 1914.

³¹⁹ Z. Šehić, *U smrt za cara i domovinu*, 110.

Сл. 13. Проглашење светог рата–џихада
пред џамијом у Дервенти

посланицима, учитељима и грађанству прочитавши им посланицу шејх-ул-ислама. У њој се, између осталог, наводи: „Праведним је судом историје утврђено, да је Русија злочиначки непријатељ Ислама и неумитни душманин Ислама. Русији су се у тим њезиним подлим циљевима и злочиначкој политици придружили још Енглеска и Француска са својим помоћницима, подупирачима. Њима свима је најглавнија сврха да из ратног пожара, што су га сви скупа потпирили, проспу отровне искре у срца свих Мухамедових сљедбеника и да уздрмају узвишени исламски хилафет“. Реис-ул-улема је након читања посланице изјавио како босански муслимани могу бити сретни што им је пружена згодна прилика да служећи у аустроугарској војсци учествују у џихаду. Окупљени народ је позвао да раде на прикупљању добровољних прилога за „Хилали Ахмер“. „џихад од нас тражи жртве у тијелу и иметку. Жртве у тијелу ми доприносимо нашој монархији, чији рат служи истом циљу као и џихад и од 600.000 босанско-херцеговачких муслимана данас је ратним пословима наше монархије запослено ништа мање, него једна шестина“, навео је Чаушевић.³²⁰

³²⁰ *Sarajevski list*, Sarajevo, br. 306, 12. decembar 1914.

3.3. Забрана рада српским националним институцијама

У прогласу генерала Јохана Апела војницима 15. војног збора поводом аустроугарске објаве рата Србији наводи се како аустроугарско оружје није уперено против српског народа, а свима који су лојални и одани владарском дому пружена је братска рука. „Ми водимо рат против слабе владе Краљевине Србије, која је одбила одмазду за злочинство, што га учинише њезини поданици—ми водимо рат против оних фанатизованих вођа који, (...) дрзнуше се да преко граница наше отаџбине своје злочиначко настојање одурним средствима приведу у дјело“, наводи се у прогласу.³²¹ Дани који су услиједили показали су сву илузорност овог прогласа, јер се на удару власти нису се нашли само истакнути појединци, већ и сва културна, просвјетна и хуманитарна друштва са српским националним предзнаком, попут „Сокола“, „Побратимства“, „Просвјете“ и других. Ова друштва су осумњичена за антидржавну пропаганду и рад на одвајању Босне и Херцеговине из састава Аустроугарске. Дјелатност друштва „Просвјета“ оцјењена је велеиздајничком, а за носиоце таквих активности најприје су окривљени Васиљ Грђић, Сима Мирковић и Владимир Ћоровић.³²² Земаљска влада је септембра 1914. предложила Заједничком министарству финансија да се имовина распуштених друштава „Соко“ и „Побратимство“ не преда „Просвјети“ нити црквено-школској самоуправи, него да се с обзиром на њихов злочин велеиздаје, та имовина заплијени и са њом надокнади штета држави. Министарство се сложило са овим приједлогом.³²³ Влада је 26. децембра 1914. издала наредбу о спречавању сваког даљег ширења предмета који су на себи имали ознаке „Просвјете“ попут школских пера за писање.³²⁴ Наредба је занимљив доказ до које мјере су

³²¹ АСПЕЗТ, Црквено-школска општина Дервента. Проглас генерала Апела војницима 15. војног збора (без датума).

³²² М. М. Vulin, *Srpska „Prosvjeta“ na veleizdajničkom procesu u Banjaluci 1915–1916*, у: *Veleizdajnički proces u Banjaluci*, Banjaluka 1987, 205.

³²³ АБиХ, ЗМФ, БХ, през. бр. 1529, 10. IX 1914.

³²⁴ АБиХ, ЗВ. през. бр. 16.555, 26. XII 1914.

власти настојале из јавног живота избрисати сваки траг постојања „Просвјете“ и њених активности. „Добротворна задруга Српкиња“ распуштена је због наводног политичког дјеловања.³²⁵

Генерал Поћорек је непосредно по атентату у телеграму министру Билинском поручио како се у Босни и Херцеговини може очувати мир само „ако се предузме енергична акција на подручју спољне политике“.³²⁶ Билински је одговорио да због догађаја у Сарајеву не треба бити кажњено цијело становништво у земљи, за које је сматрао да је већином остало вјерно цару. Билински препоручује најстроже поступање са српским националним организацијама, у првом реду „Просвјетом“, за коју наводи да су у њеним оквирима сједињени сви Срби без обзира на страначку припадност. Сматрао је да „Просвјета“ мора под хитно прећи у руке људи који су вјерни држави. Министар је генералу Поћорек упутио неколико савјета у вези цензуре српске штампе истичући лист *Народ* који по њему „ни под каквим околностима не смије наставити своју егзистенцију“. Билински је сматрао да су аустроугарске власти сасвим занемариле дисциплину у средњим школама допуштајући појединим српским професорима да васпитавају дјецу у антидржавном духу.³²⁷ Поћорек је по питању српске штампе био радикалнији од Билинског сматрајући да осим *Народа* треба „уништити“ *Српску ријеч* и *Отацибину*. Заложиио се и за оштре мјере против друштва „Гајрет“ за које је навео како је пало у руке неколицине муслимана који се у националном смислу осјећају као Срби.³²⁸ Генерал је изричито захтијевао безобзирну строгост према српској интелигенцији у земљи.³²⁹

Цензуром штампе обухваћене су све информације у вези војних операција, стања на фронтима, штрајкова, дезертерства или снабдјевања животним намирницама.³³⁰ Власти су немилосрдно прогониле лица која су

³²⁵ Ђ. Микић, *Austrougarska ratna politika u Bosni i Hercegovini*, 224.

³²⁶ *Политика*, Београд, бр. 7.769, 20. децембар 1929.

³²⁷ *Исто*, бр. 7.770, 21. децембар 1929.

³²⁸ *Исто*, бр. 7.771, 22. децембар 1929.

³²⁹ *Исто*, бр. 7.772, 23. децембар 1929.

³³⁰ Ђ. Микић, *Austrougarska ratna politika u Bosni i Hercegovini*, 225.

преносила вијести о лошим приликама у аустроугарској војсци или неповољним дешавањима на фронту. Војник Милош Бабић, повратник из Галиције, а родом из околине Градишке, ухапшен је након што је говорио како је на том фронту погинуло много аустроугарских војника. „Војска је била стално гладна—кромпир, репу, купус јели би чак и сирове да су их имали“.³³¹ Иза решетака се због ширења узнемирујућих гласина нашао Владо Недимовић из Босанске Крупе јер је фебруара 1915. изјавио: „Српске комитације су боље него аустријска војска, која је ишла напријед три мјесеца, а натраг су је Срби ишћерали за два-три дана. Аустрија је пропала, мој брат је у комитацијама, те би и ја ишао да могу“.³³² Јово Главановић из Ђакова и Лазар Судчевић из Цазина ухапшени су јер су причали како цар Франц Јозеф узалуд уништава свој народ на фронту. Према њима, аустроугарски владар је тако ниско пао да је у војску морао позивати чак и старе људе.³³³ На вијест да је крајем маја 1915. у Босански Нови дошао неки муфтија који је свим џамијама издао налог да се у њима држи хутба за побједу царске војске, Але Бећиревић је рекао: „Ја се попи... на хутбу, то је све лаж, свакако ће Талијани Босну и Херцеговину освојити“.³³⁴ Јово Родић из Дубовика је затворен пошто је говорећи о аустроугарској офанзиви на Србију 1915. додао како се мало аустроугарских војника кући вратило живо.³³⁵

Земаљска влада је децембра 1914. извијестила Заједничко министарство финансија о мјерама које ће предузети како би спријечила великосрпску пропаганду. То је подразумијевало укидање црквено-школске аутономије из 1905, укидање српског имена за православну вјеру (источно-православна, а не српско-православна црква; прим. Б. М.), те укидање ћирилице као националног писма.³³⁶ Доношење статута о црквено-школској ауто-

³³¹ АРС, К. у. К. Gericht des Militärstationkommandos in Banja Luka, Казнени списи, К. 19/1915.

³³² Исто, К. 140/1915.

³³³ Исто, К. 269/1915.

³³⁴ Исто, К. 228/1915.

³³⁵ Исто, К. 366/1915.

³³⁶ АБиХ, ЗМФ, БХ, през. бр. 1.994/1914.

номији 1905. оцјењено је као фатална грешка управе, па је наређена њена суспензија. Давање црквено-школске аутономије Србима је по мишљењу власти довело до изградње такве свијести код Срба да се они више нису осјећали као „Босанци православне вјероисповјести“ и поданици Монархије, већ као посебан привилегован елемент који има сепаратистичке тенденције.³³⁷ У вези с тим је занимљиво писмо свештеника Ристе Јокановића од 12. априла 1915. у којем је од генерала Саркотића затражио укидање црквено-школске аутономије.³³⁸ Према мишљењу владе, тај статут омогућио је Србима да у Босни и Херцеговини створе државу у држави.³³⁹ Заједничко министарство финансија је навело како је српско вођство, умјесто да ради на културном и материјалном развоју народа, искористило црквено-школску аутономију за своје националистичке циљеве. „Тако је православна аутономија за својег десетогодишњег постојања постала држави непријатељска организација у својој земљи и као дјело радикалног српства опасно политичко средство“, наводи се у једном извјештају. Даље се каже

³³⁷ АБиХ, ЗМФ, БХ, през. бр. 1.994, 15. XII 1914.

³³⁸ Јокановићеве побуде нису сасвим јасне, тачније није познато да ли је ово писмо упућено по слободној вољи или у претходном договору са аустроугарским властима. Јокановић је упозорио да при избору православног пароха у Босни и Херцеговини главну ријеч има скупштина, док је каснија епископска потврда била тек пука формалност. Овај модел се увелико разликовао од избора пароха у Србији, Грчкој, Русији и Бугарској гдје су епископи имали искључиво право избора пароха. Оваквим „антиканоничним“ начином избора свештеник је, по Јокановићу, био изложен прохтјевима масе и угађању вољи појединих агитатора који су имали утицаја на народ. Јокановић се осврнуо на питање управљања црквеном имовином, нагласивши како су у ранијем времену за тај посао именована свјетовна лица (тутори, епитропи или старатељи), која су била под непосредним надзором пароха, а уз одговорност епископу управљала парохијском имовином. У Босни и Херцеговини је према његовом мишљењу сва власт над управом црквене имовине пренесена на скуп лаика, гдје свештенство није имало одлучујућег утицаја. Посљедица такве црквене управе била је да се црквена имовина трошила у сврхе које нису одговарале црквеним задаћама. Аутор писма је закључио како црквено-просвјетна уредба „омета миран и правилан народни развој, одржава га у заблуди, храни га идејама које нијесу у складу са црквеним и државним интересима и законима“. Стога је од земаљских власти затражио њено укидање; АБиХ, БС, кутија I. Писмо свештеника Ристе Јокановића генералу Саркотићу од 12. IV 1915.

³³⁹ B. Madžar, *Suspendovanje srpske crkveno-školske autonomije u Bosni i Hercegovini 1914–1915. godine*, у: *Veleizdajnički proces u Banjaluci*, Banjaluka 1987, 156.

како су код ширења иреденте и велеиздаје у широким масама становништва учествовали свештеници, учитељи и предсједници црквено-школских општина. Из свега наведеног произлази неопходност брзог предузимања одређених мјера док траје рат, мада су се у Бечу двоумили између привремене суспензије или потпуног укидања црквено-школске аутономије. Заједничко министарство финансија наводи како укидање српске, а остављање на снази муслиманске вјерске аутономије није неправедно, јер је „исламска аутономија одувijek била лојална“.³⁴⁰ Стављање ван закона уредбе о црквено-школској аутономији учињено је са намјером „да сваку слободу православног свећеника потпуно скучи, да га деморалише, у сваком раду ограничи, да тиме поткопа темеље самој цркви“.³⁴¹

Уредба о укидању српско-православних конфесионалних школа донесена је 25. децембра 1914. У априлу 1915. забрањен је рад свим српским земљорадничким задругама.³⁴² Под удар власти дошло је и ћирилично писмо, названо дијелом „пропале византијске културе“, па је наредбом од 10. новембра 1915. стављено ван употребе у јавном животу.³⁴³ Војна команда у Мостару је већ новембра 1914. предложила моментално укидање ћирилице у јавном саобраћају, уџбеницима и свим канцеларијама. Све народне школе у земљи требало је претворити у војне школе и распустити сва соколска друштва.³⁴⁴ Убудуће се ћирилица у школама могла употребљавати једино у вјерској настави за православне.³⁴⁵ Са каквом жестином је ћирилица прогнана из јавног живота показује примјер из Приједора у коме су власти у српској основној школи копали ћирилична слова из зида, јер их нису могли премазати, а са неких кућа

³⁴⁰ АБиХ, ЗМФ, БХ, през. бр. 1.682/1914.

³⁴¹ АБиХ, ПО, К-25а, бр. 736/427.

³⁴² Власти су рад српских земљорадничких задруга оцијенила тек као маску за закулисне акције „Народне одбране“ у Босни и Херцеговини; *Optužnica državnog odvjetništva u Banja Luci protiv Vasilja Grđića i drugih*, 162.

³⁴³ АБиХ, ЗВ, през. бр. 12.113, 10. XI 1915; B. Madžar, *Suspendovanje srpske crkveno-školske autonomije u Bosni i Hercegovini 1914–1915. godine*, 169.

³⁴⁴ АБиХ, ЗМФ, БХ, през. бр. 1.996, 19. новембар 1914.

³⁴⁵ *Glasnik zakona i naredaba za Bosnu i Hercegovinu—godina 1915*, 269.

су ископали и ћириличне спомен-плоче.³⁴⁶ Десничарски *Хрватски дневник* поздравио је укидање ћирилице називши је носиоцем великосрпске пропаганде.³⁴⁷

Земаљска влада је 3. јула 1916. донијела уредбу по којој је добила право да непосредно надгледа и управља цјелокупном имовином православне цркве, њених завода, заклада и фондова. Цркви је било забрањено примање било каквих поклона или завјештања уколико нису долазили из Аустроугарске. За набавку књига, икона, одежди и других црквених ствари са подручја ван Монархије било је потребно добити претходну дозволу земаљске управе. Библиотеке црквених општина нису смјеле посједовати забрањене књиге.³⁴⁸

Дозвола владе била је нужна у случају примања монаха у манастире, уколико нису били из Босне и Херцеговине. Манастирски настојатељи били су одговорни да у манастирске библиотеке не дођу књиге забрањене од стране полиције. Сједнице црквених скупштина са дневним редом морало је пријавити властима бар осам дана прије одржавања. Властима је такође требало предати препис овјереног скупштинског записника.³⁴⁹

Заједничко министарство финансија је 3. септембра 1914. донијело одлуку да због сталних ђачких немира и антидинастичких појава на годину дана затвори гимназије у Мостару и Тузли. Ђаци затворених школа могли су се примити у друге гимназије под условом да је

³⁴⁶ Ђ. Mikić, *Austrougarska ratna politika u Bosni i Hercegovini*, 229.

³⁴⁷ „Уз српску вјеру имала је српска ћирилица да служи посрбљавању јужних земаља Монархије; упораба ћирилског писма била је писмена рекламација ових земаља за српство и за Србију. Ћирилица бијаше извањски изражај српскога значаја хрватских земаља. Сваки ћирилски натпис на улици, на раскршћу, на јавној згради, казивао је и свједочио, да је то српско тло, српска земља и српска сфера“; *Hrvatski dnevnik*, Сарајево, бр. 325, 12. студен 1915.

³⁴⁸ Контрола црквених и манастирских библиотека настављена је током рата. Тако је, примјера ради, Котарски уред у Брчком обавијестио новембра 1916. парохијско звање Човић Поље да властима приложи прецизан списак књига, часописа и новина које се налазе у парохијској књижници. У списку су требали бити наведени и сви молитвеници који се налазе у употреби као и фотографије; АСПЕЗТ, Српско-православно парохијско звање у Обудовцу и Човић Пољу и Српска православна црквено-школска општина у Обудовцу, кутија 145, досије 573, бр. 26. Допис Котарског уреда Брчко бр. 740 од 7. новембра 1916.

³⁴⁹ *Glasnik zakona i naredaba za Bosnu i Hercegovinu—godina 1916*, Сарајево 1917, 147–150; *Bjesnik*, Сарајево, бр. 2, 1. август 1917.

њихово владање било беспријекорно. „Непрестане буне и трзавице, суровост и распасаност, творни нападај на наставнике начинили су у много случајева од наших средњих школа легла у којима су почеле да ничу најопасније мисли и идеје, што су тежиле да поткопавају и темељне законе, на којима почива снага и будућност ових земаља“, наводи се у образложењу одлуке. Даље се каже како ће сваки прави пријатељ свог народа и државе одобрити овакве мјере „јер је куд и камо боље да и немамо средњих школа, него да нам из њих излазе безначајници, душмани јавног реда и мира, зло и несрећа по своје родитеље и по своју земљу.³⁵⁰ Одмах по атентату у Сарајеву власти су почеле са претресима српских школа широм земље, што је интензивирано након почетка рата. Војна команда Бања Лука саопштила је 8. августа 1914. како је школска омладина заражена великосрпским идејама, што је последица вишегодишње агитације српског свештенства, учитеља и наставника, па је препоручен још оштрији третман Срба.³⁵¹ У намјери да се докаже како су школе представљале центре српског иредентизма и великосрпске пропаганде од ђака су одузимане школске књиге и уџбеници, а против многих ученика вођене су судске истраге.

Власти су искористиле ратно стање да се обрачунају и са гусларском традицијом прогона гусларе или им забрањујући јавне наступе.³⁵² Било је опасно код себе држати било какав предмет са српским националним симболима. Миливој Крунић из Бање Луке осуђен је на пет мјесеци затвора јер је код себе имао шибицу на којој су били исцртани српски симболи. Осим тога, јавно је показивао новине у којима су објављени текстови о поразима аустроугарских трупа у рату.³⁵³ Душан Зорић из бихаћког округа ухапшен је пошто је 28. јуна 1916. примијећен да носи капу са српским грбом и четири слова „С“. У службеној пријави се наводи како овај догађај свједочи да у народу и даље постоје знакови великоср-

³⁵⁰ *Sarajevski list*, Sarajevo, br. 230, 27. septembar 1914.

³⁵¹ М. Казимировић, Х. Хаутман, *Крвави траг Великог рата*, 80.

³⁵² Ђ. Микић, *Austrougarska ratna politika u Bosni i Hercegovini*, 237.

³⁵³ APC, K. u. K. Gericht des Militärstationkommandos in Banja Luka, Казнени списи, К. 183/1915.

пске пропаганде.³⁵⁴ Из истог разлога ухапшен је и сељак Ђуро Скорупан из казинског котара.³⁵⁵

Оштро су прогоњени сви симпатизери „Младе Босне“ међу којима је било и православних свештеника: Саво Божић,³⁵⁶ Јован Зечевић,³⁵⁷ Миливој Јелић,³⁵⁸ Цвијетин Стевић,³⁵⁹ Ристо Ћатић³⁶⁰ и др.

³⁵⁴ Исто, К. 232/1916.

³⁵⁵ Исто, К. 235/1916.

³⁵⁶ Саво Божић се родио 14. јануара 1886. у Осјечанима. Гимназију је похађао у Тузли, а Богословију у Сарајеву. Ту се упознао са идејама „Младе Босне“. Као јереј је служиовао у селима око Пурачића и Теслића. Априла 1914. на властити захтјев је добио администрацију парохије Толиса. Током рата је депортован у Арад, одакле је успио побјећи. Послије рата је наставио са службовањем у Толиси у којој је подигао двије цркве, бању, соколски дом и апотеку. Одликован је црвеним појасом. Послије 1929. је постао вијећник Врбаске бановине. Током Другог свјетског рата је ступио у редове четничког покрета. Временом је постао командант Требавског четничког одреда. Убијен од стране партизана маја 1945. у селу Стаја; Ј. С. Радојчић, *Срби западно од Дунава и Дрине*, књ. I, 420–421.

³⁵⁷ Јован Зечевић-Возући рођен је 20. јануара 1895. у Босанском Новом. Гимназију и Богословију је похађао у Сарајеву. Након рукоположења 1922. је постављен за пароха у Возући и ту је остао све до окупације земље 1941. Током Првог свјетског рата је био затворен у Зеници, Тузли и Бихаћу. Усташке власти су га ухапсиле 1941. када му се губи сваки траг; Исто, 1241–1242.

³⁵⁸ Миливој Јелић је рођен 1891. у Лијешћу код Босанског Брода. Потиче из свештеничке породице. Учитељску школу је похађао у Пакрацу. Током рата је мобилисан у аустроугарску војску у којој је остао све до 1918. Преминуо је у Дервенти 29. јуна 1965; Исто, књ. II, 120.

³⁵⁹ Стевић Ј. Цвијетин се родио 26. фебруара 1886. у Козлуку. Послије Гимназије у Тузли завршио је 1909. Богословију у Рељеву. Рукоположен је 1910. и постављен за секретара звоничко-тузланског епископа. Двије године касније је именован за пароха у парохији Пожарница, протопрезвитерат Тузла. Као симпатизер Младе Босне је ухапшен, мобилисан и упућен на фронт у Галицији. У Пожарницу се вратио послје рата. Други свјетски рат га је затекао у Козлуку. Усташе су га ухапсиле и преко логора Цапраг протјерале у Србију. Свештеничку дужност је наставио обављати послје ослобођења. Као заслужни свештеник одликован је протојерејским чином. Умро је 22. јуна 1958. у Београду; Исто, књ. III, 670.

³⁶⁰ Ристо Ћатић се родио 9. фебруара 1893. у Доњем Вакуфу. Завршио је гимназију у Сарајеву. Богословију је похађао у Рељеву, да би октобра 1920. био рукоположен за свештеника. Од јуна 1921. се налазио у парохији Губин и на том положају је остао до краја живота. Први свјетски рат је провео у затвору у Бањој Луци. Убиле су га усташе 7. јуна 1941. у Ливњу и са још 12 сељака бациле у јаму; П. Пузовић, *Шематизам*, 502–503.

4.2. Добојски логор

Као и приликом узимања талаца, власти су и за депортовање у логоре бирале угледне грађане, посебно свештенике, учитеље и богатије сељаке.⁴⁵⁸ Влада је већ почетком новембра 1914. упутила допис свим окрузима којим их обавјештава да је интернационална станица у Бихаћу спремна за пријем политички сумњивих лица. Са транспортима је требало сачекати док групе не буду довољно велике, а пратњу је вршила жандармерија. Капацитет логора је био 600 особа.⁴⁵⁹

Аустроугарска управа организовала је у Добоју од 27. децембра 1915. до 5. јула 1917. прихватни концентрациони логор у који су допремани затвореници прије него што су депортовани даље у Арад, Нежидер, Турањ, Плетерницу, Шопроњек и друге логоре.⁴⁶⁰ Ужаси у Добоју по много чему су превазилазили патње затвореника у другим казаматима: „У добојском случају, у цјелини је остварен програм аустроугарске владе који је она у почетку рата ставила себи у задатак: једном заувјек скршити отпор српског племена, убити за сва времена свако национално осјећање његово, (...). Добојска трагедија је по својим многобројним жртвама, по невиној крви која је усахла, по својој језивости, по циљу којем је принесена—наш највећи народни жртвеник за слободу“.⁴⁶¹

⁴⁵⁸ Аустријски историчари непосредно по завршетку Првог свјетског рата махом су се концентрисали на тзв. војну историју, запостављајући страдања цивила (посебно у концентрационим логорима) што је дуго времена била својеврсна табу тема. Историчари су пажњу усредсредили на велике битке и хероизам војника на фронту, а историју прљавог рата су (не)свјесно прећуткивали; А. Холцер, *Целатов смењак*, 33. Најновија истраживања указују да је кроз аустроугарске логоре током рата прошло између 1.8 и 2.3 милиона ратних заробљеника. Међу њима је највише било Руса (око 1.269.000) и више од 150.000 Срба; V. Moritz, *The Treatment of Prisoners of War in Austria-Hungary 1914/1915*, у: *Contemporary Austrian Studies*, volume 23, New Orleans 2014, 239.

⁴⁵⁹ АБиХ, ЗВ, през. бр. 14384/1914.

⁴⁶⁰ А. Митровић, *Сучељење са средњоевропским империјализмом*, у: *Историја српског народа VI–2*, Београд 2000, 52.

⁴⁶¹ Д. Парават, *Добојски логор (1915–1917)*, 19. У логору су харале многе заразне болести: тифус, дизентерија, дифтерија и др. Српски и црногорски ратни заробљеници копали су гробове на добојском и усорском војничком гробљу гдје су преминули сахрањивани.

Сл. 24. Заробљени Срби у добојском логору 1917. године

По својој страхоти и бројним жртвама Добој представља острво Видо или плаву гробницу Срба из Босне и Херцеговине.⁴⁶² „Над војном болницом у Усори вијала се велика застава црвеног крижа—опомена непријатељу за сваки случај да поштеди те зграде и оне, који су у њима, (...). Иако су војне аустријске власти над Усором истакле барјак црвеног крижа—барјак милосрђа у недалеком Добоју нису познале“, наводи Симо Добровољац у сјећањима на добојски логор.⁴⁶³

Иако је кроз логор прошао велики број српских свештеника, Добровољац наводи име једног свештеника који је био изразити аустрофил и кога су аустроугарске власти јавно фаворизовале. Добровољац није желио да објелодани његово право име па га назива лажним именом Никола Перић, а међу затвореницима је био познат као „поп Браца“. Премда се „поп Браца“ трудио да у свакој прилици докаже своју лојалност Монархији, ријечи аустроугарског натпоручника Сигела јасно показују шта је управа логора о њему мислила: „Да што поп Браца вриједи и да је поштен, био би и он тамо гдје су му сви колеге“.⁴⁶⁴

⁴⁶² *Споменица посвећена мученицима и жртвама добојске интернације из светског рата 1915/1916. год.* (уредио Јово С. Дракулић), Добој 1938, 12.

⁴⁶³ *Vrbaske novine*, Banja Luka, br. 887, 21. decembar 1935.

⁴⁶⁴ *Исто*, br. 888, 22. decembar 1935.

Први транспорт Срба стигао је у Добој крајем децембра 1915. Било је око 600 цивила углавном из пограничних крајева и неколицина заробљених српских војника. Укупно је кроз логор прошло више од 45.000 лица, од којих су трећину чиниле жене и дјеца. До данас није познат прецизан број преминулих у добојском логору. У историографији најчешће се помиње број од око 5.000 страдалих,⁴⁶⁵ мада има и знатно већих процјена.⁴⁶⁶

Интернирци су смјештани у прљаве и претрпане сточне бараке, у којима су спавали по земљи, јаслама или на ђубрету. У почетку су логорашци морали вршити нужду у самим баракама, док након неколико мјесеци нису добили дрвена корита и канте које су потом просипали око барака. Одрасли су добијали један и по хљеб на пет дана, а дјеца још мање.⁴⁶⁷ Страшна глад приморала је интернирце да логорским чуварима продају све што су имали код себе како би дошли до хране. У логору су вођене многе полицијске истраге над цивилима, а признања су изнуђивана најчешће батињањем, изнуривањем глађу или вјешањем наглавачке. Иживљавања над дјевојкама и женама од стране аустроугарских официра били су уобичајена појава. У добојски логор су повремено ради контроле долазили виши аустроугарски официри, а како се за то обично знало више дана унапријед, храна је за интернирце тог дана обично била знатно боља.⁴⁶⁸ Први транспорти из Добоја кренули су августа 1916. према другим логорима широм Монархије.

⁴⁶⁵ С. Терзић, *Аустроугарски логор за Србе у Добоју 1915–1917*, у: Глас Српске академије наука и уметности, Одељење историјских наука, књ. 16, Београд 2012, 415.

⁴⁶⁶ М. Вемић, *Помор Срба ратних заробљеника и интернираних цивила у аустроугарским логорима за време Првог светског рата 1914–1918*, у: Зборник Матице српске за друштвене науке, бр. 147, Нови Сад 2014, 209; Д. Његован, *Аустроугарски логори за Србе током Првог светског рата као механизам масовног српског страдања*, у: Арадска тврђава–Логор за српске интернирце у Првом светском рату, Темешвар 2014, 39.

⁴⁶⁷ Војни лиферант Јохан Отрејц и натпоручник Георг Хофбауер неко су вријеме водили надзор над прехраном логораша у Добоју. Када би се неко од интернираца пожалио Хофбауеру на слабу и недовољну исхрану он би га упућивао на краља Петра да му да већу порцију. Од затвореника су по ниским цијенама откупљивали вриједне ствари које су они продавали како би преживјели; *Српска зора*, Сарајево, бр. 76, 9. IV 1919.

⁴⁶⁸ *Споменица посвећена мученицима и жртвама добојске интернације*, 14.

Сплитски лекар Јосип Шкарић, припадник 37 домобранске регименте, забиљежио је како се у логору масовно умирало од заразних болести, глади, исцрпљености. Када је Шкарић упозорио команданта логора, једног мађарског мајора, да се обољели од тешких пријевних болести неправилно хране или лијече, командант му је лаконски одговорио: „Ја, па што ћемо. У историји се дешава да неке нације нестају, а друге се дижу, (...) па шта се може против тога чинити, да овог пута нестане српске нације“.⁴⁶⁹ Шкарић је записао како су затвореници умирали у десетинама дневно, док је властима једина брига била што брже закопавање мртваца, често и без сандука, површно у горњим слојевима земље.⁴⁷⁰

Присјећајући се догађаја из Добоја, сарајевски протјереј Славко Трнинић, забиљежио је како је само током 1916. у логору умрло око 1.000 дјеце. Трнинић, који је током рата као добојски парох сахрањивао преминуле логораше, записао је како су добојски страдалници сахрањивани у масовне гробнице, а да је страдање цивила врхунац доживјело током 1916. када је дневно умирало и до 100 логораша.⁴⁷¹ Поред Срба из Босне и Херцеговине кроз добојско заробљеништво прошао је велики број њихових сународника из пограничних крајева Србије и Црне Горе.

„Добојска околина је највећа некропола невиних жртава рата“, изјавио је 19. октобра 1917. у говору пред аустроугарским парламентом др Анте Тресић-Павичић. Логораши су према његовим информацијама затварани у бараке које су раније служиле као сточна болница, прљаве и пуне заразних клица. Као најпогодније средство да се обрачунају са затвореницима власти су бирале изгладњивања заточених. „Женама са четворо и петоро дјеце давао се је један војнички хљеб сваких пет дана. Не добише лимених здјелица, него су морали узимати храну у гнусним кутијама од конзерве. И какву храну! Кад је лекар др Гебер видио њихову јуху, даде излити двије три кутије, да види каква је то текућица и рече, да

⁴⁶⁹ Исто, 15.

⁴⁷⁰ Исто.

⁴⁷¹ Исто, 9–10.

Сл. 25. Група православних свештеника у логору

он не би у таквој водурини ни своје чизме опрао“, изјавио је Тресић-Павичић.⁴⁷²

Наређење за ликвидацију логора Добој донијето је крајем 1916. када се у логору налазило око 2.500 затвореника. Отпуштање преосталих заробљеника из логора трајало је до почетка фебруара 1917.⁴⁷³

Црквена општина у Добоју донијела је недуго по завршетку рата одлуку да се у Добоју подигне храм као „задужбина српског народа“ и знак поштовања страдалницима у логору. Увјерен да ће овај племенити потез добојске црквене општине наћи одзива у народу, митрополит Василије Поповић позвао је подручно свештенство да утиче на парохијане како би уписали што више добровољних прилога. Сав прикупљен новац депонован је у Српску централну банку у Сарајеву.⁴⁷⁴

Посмртни остаци добојских страдалника положени су 18. септембра 1938. у заједничку спомен костурницу у Добоју. Окупљенима се обратио патријарх српски Гаврило који је том приликом изјавио: „Некадашњи окупатори Херцег-Босне нису, у свом необузданом империјализму, могли увидети за читавих 40 година своје сурове владавине, да су у овој земљи незвани гости-туђинци,

⁴⁷² Уједињење-лист за политику, просвјету и привреду, Женева, бр. 16, 9. (22.) новембар 1917.

⁴⁷³ М. Вемић, *Помор Срба ратних заробљеника и интернираних цивила*, 209.

⁴⁷⁴ АСПЕЗТ, Црквено-школска општина Дервента. Допис митрополита Василија Поповића црквеним општинама и свештенству Бањолучко-бихаћке епархије бр. 198 од 30. априла 1919.

који су дошли путем насиља против воље целокупног народа ових покрајина. Њих није могао уразумити ни онај крвави дочек, који им је спремио народ ових покрајина“. Краљев изасланик, министар шума и рудника Богољуб Кујунџић, назвао је Добој симболом народног страдања и славе те „најскупљим улогом босанских Срба у грунтовници мртвих наше отаџбине“.⁴⁷⁵

Сличан транзитни логор постојао је и у Жегару код Бихаћа у којем се средином априла 1915. налазило више стотина особа.⁴⁷⁶ Логором је дуже времена управљао Пољак Карл Хуркијевич, који је посебну мржњу гајио према српским свештеницима често понављајући: „Попови, попови, свима треба браду почупати“.⁴⁷⁷

Војни логор у Требињу налазио се на пустој пољани у Полицама, на лијевој обали Требишњице. Затвореници су изнуђивани глађу, физичким радом у граду и околини и заразним болестима. Логор, кроз који је прошло око хиљаду Срба из билећког и требињског краја, распуштен је у јесен 1916.⁴⁷⁸ Осамнаест билећких Срба провели су готово пуне двије године као таоци у том логору. Затворени су већ почетком јула 1914, а пуштени на слободу половином маја 1916. Међу њима су се налазили свештеници: Ристо Бјелетић (током рата је тамновао у Билећи, Араду, Нежидеру, Требињу и Стоцу)⁴⁷⁹, Прокопије Мулина и Лазар Шакоотић.⁴⁸⁰

⁴⁷⁵ *Врбаске новине*, Бањалука, бр. 1.487, 21. септембар 1938.

⁴⁷⁶ АБиХ, ЗМФ, БХ, през. бр. 472, 20. IV 1915.

⁴⁷⁷ Хуркијевич је по завршетку рата постављен за жандармеријског потпуковника у Сарајеву; *Српска ријеч*, Сарајево, бр. 106, 18. септембар 1919.

⁴⁷⁸ Б. Целетовић, *Билећки крај у годинама Првог свјетског рата (1914–1918)*, 58–59.

⁴⁷⁹ Бјелетић је рођен 1882. Завршио је Богословију у Призрену. За ђакона и презвитера је рукоположен 1904. Фатнички парох постао је 1908; Прим. Б. М.

⁴⁸⁰ Б. Целетовић, *Билећки крај у годинама Првог свјетског рата (1914–1918)*, 119.

4.3. Логор у Араду

Један од најозлоглашенијих аустроугарских логора налазио се у граду Араду. У тврђави која се налазила на лијевој обали ријеке Мориш био је стационаран 33 пјешадијски пук аустроугарске војске. Командант логора био је потпуковник Едуард Хегедиш.⁴⁸¹ Логор је био одређен само за интернирце српске националности.⁴⁸²

Први транспорт српских ратних заробљеника стигао је у Арад већ 31. јула 1914.⁴⁸³ Масовне депортације услиједиле су након здружене аустроугарско-њемачко-бугарске офанзиве на Србију у јесен 1915. Од половине октобра до почетка децембра 1915. у логор је интернирано око 4.000 Срба—цивила и ратних заробљеника. Како је логор постао претијесан за тако велики број заточеника, многи су размјештени на друге локације по граду.⁴⁸⁴

Кроз логор је прошло око 45.000 људи, а велики број затвореника умро је од глади, исцрпљености и епидемија.⁴⁸⁵ Заточеници су масовно умирали од тифуса, дизентерије, туберкулозе и других заразних болести. Поред одраслих мушкараца, у Араду су највише страдали дјеца, жене и старци. Према истраживању Божицара Панића од 23. августа 1914. до 3. марта 1915. у логору је умрло 1.033 лица.⁴⁸⁶ Владимир Ћоровић наводи да је у Араду током рата умрло више од 2.200 затвореника⁴⁸⁷, док новије процјене говоре о више од 4.300 умрлих.⁴⁸⁸

⁴⁸¹ Б. Панић, *Срби у аустроугарском логору у Араду 1914–1918*, у: Темишварски зборник, бр. 8, Нови Сад 2015, 40.

⁴⁸² G. Šljivo, *Raspoloženje naroda Bosne i Hercegovine prema austrougarskoj politici i austrougarske političke protivmjere*, 124.

⁴⁸³ Б. Панић, *Срби у аустроугарском логору у Араду 1914–1918*, 43.

⁴⁸⁴ Исто, 48.

⁴⁸⁵ Логораши су у Араду били нагурани у уске, прљаве и хладне војничке бараке. Хигијенски услови били су веома лоши, па су људи масовно умирали од заразних болести, попут трбушног тифуса који је харао логором. Људи су испочетка храну добијали тек по једанпут на дан. С обзиром на масовну смртност, логораши су најчешће сахрањивани без обиљежја у масовне гробнице; В. Ћоровић, *Црна књига*, 84–89.

⁴⁸⁶ Б. Панић, *Срби у аустроугарском логору у Араду 1914–1918*, 49.

⁴⁸⁷ В. Ћоровић, *Црна књига*, 98.

⁴⁸⁸ М. Вемић, *Помор Срба ратних заробљеника и интернираних цивила*, 205–207; Д. Његован, *Аустроугарски логори за Србе током Првог светског рата као механизам масовног српског страдања*, 38.

Сл. 26. Двориште арадске тврђаве

Један запис, извезен на црквеној застави која се налази у цркви Св. апостола Петра и Павла, говори о 4.317 Срба умрлих у Араду током Првог свјетског рата.⁴⁸⁹

Затвореници су зими држани у леденим просторијама, на хладном бетону због чега су се смрзавали. Многи су мучени жеђу, везивани, бацани у окове, а неке жене су силоване.⁴⁹⁰ Ћелије за затворенике, познатије као „тунели“, биле су смјештене скоро под земљом и са ријеком Мориш која је опасавала логор биле су спојене каналима за воду. Тако су се по потреби у свако доба могле потопити ћелије са заточеницима. Већина ћелија била је стално влажна и мемљива, а умјесто чврстог пода налазила се земља по којој је бацана слама.⁴⁹¹

Након 22 мјесеца која је провео у мађарским логорима, прота Василије Јовичић је записао како су псовке, погрде и понижења били свакодневница за затворенике. „Они који су материјално боље стајали, ти су могли угодније да прођу“, сјећао се Јовичић.⁴⁹² Новцем су се

⁴⁸⁹ Б. Панић, *Срби у аустроугарском логору у Араду 1914–1918*, 55.

⁴⁹⁰ М. Вемић, *Помор Срба ратних заробљеника и интернираних цивила*, 206.

⁴⁹¹ *Sloboda*, Mostar, br. 31–32, 23. i 30. juli 1984.

⁴⁹² Василије Јовичић се родио 1888. у Фочи. Рукоположен је за ђакона и презвитера августа 1910. Радио је као администратор на парохији

Сл. 27. Спровођење Срба из Босне у логор у Араду

од корумпиране логорске управе могле купити животне намирнице, лијекови, одјећа и друге потрепштине које су ускраћиване затвореницима.⁴⁹³ Описујући прилике у Араду др Анте Тресић-Павичић биљежи како су мртви и живи данима лежали једни до других. „Често би болесници, обесвјешћени врућицом, отплазили гдјегод у кут, те се забили у сламу, гдје би их истом након три четири дана мртвачки вољ одао. Неки циганин поставио би се на чело спровода, са крижом у руци, с огавним циничким смијехом на лабрдама, док би мађарски војници дречали око кола, кано да су заробили чету непријатеља. Прави сабат вјештица, који би испуњао срца гледаоца гнушањем и згражањем“, навео је он.⁴⁹⁴

Посебном инструкцијом логорским органима, власти су тражиле да се са свештеницима треба поступати

Лукавац у Невесињском протопрезвитерату. Од 1932. је обављао дужност пароха на парохији Јабука у Фочанском протопрезвитерату. Одликован је Црвеним појасом 1934. Умро је 1943. у Београду; М. Станић, *Страдања свештенства захумско-херцеговачке епархије*, 273.

⁴⁹³ М. Шовљаков, *Писма интернираних Срба свештеника и учитеља из Арада Великом Управном и Просвјетном савјету у Сарајеву и Карловачкој митрополији 1914–1916*, у: Арадска тврђава–Логор за српске интернирце у Првом светском рату, Темишвар 2014, 109.

⁴⁹⁴ *Уједињење–лист за политику, просвјету и привреду*, Женева, бр. 16, 9. (22.) новембар 1917.

строжије него са осталима, и да се на њих мора строго пазити.⁴⁹⁵ Већ почетком августа 1914. број „политички сумњивих“ лица у логорима премашивао је 5.000.⁴⁹⁶ Земаљска влада је 15. децембра 1914. обавијестила све окружне области у земљи да је у Араду кроз адаптацију оспособљено још 1.000 мјеста за интернирце, те од сада треба све политички сумњиве особе упућивати у Арад, а не у Бихаћ, преко Босанског Брода.⁴⁹⁷ Иако су почетком 1915. бивши саборски посланици Душан Кеџмановић и Павле Кујунџић упутили властима меморандум о приликама у Араду, стање у логору се није битније поправило.⁴⁹⁸ Један чиновник Земаљске владе упућен је у Арад како би установио прилике у логору. На основу његовог извјештаја Министарство рата у Бечу наредило је покретање истраге против команданта логора који је кажњен годином дана затвора и одузимањем чина.⁴⁹⁹ Мајор Карл Весели је половином маја 1915. по налогу генерала Саркотића посјетио логор Арад. Навео је како код народне интелигенције (свештеника и учитеља) мјере изолације и затвора нису постигле циљ, наводећи како поменуте друштвене групе никада неће поста-ти вјерне држави.⁵⁰⁰ Посланик у угарском парламенту Стефан Чичо Поп (1863–1934) назвао је арадски логор „паклом који се не може ријечима описати“. Када је у парламенту говорио о патњама логораша колеге посланици су га звиждуцима прекидали и добацивали му да заслужије конопац за вјешање.⁵⁰¹

Судећи по архивским подацима дешавало се да многи невини људи буду затворени и депортовани у логоре. У извјештајима 5. и 6. аустроугарске армије из августа и септембра 1914. наводи се да је до депортација ср-

⁴⁹⁵ АБиХ, ПО, К–25а, бр. 417. Документ Положај Срба из Босне и Херцеговине, који су били интернирани у Араду (Угарска) 1914/1915. године.

⁴⁹⁶ М. Екмечић, *Ратни циљеви Србије*, Београд 1973, 178.

⁴⁹⁷ АРС, ОО Бања Лука, през. бр. 2.803, 18. XII 1914.

⁴⁹⁸ В. Ђоровић, *Црна књига*, 94.

⁴⁹⁹ *Стогодишњица судских процеса у Босни и Херцеговини и Велеиздајничког процеса у Бањалуци (1915–1916)*, 101.

⁵⁰⁰ АБиХ, ЗМФ, БХ, през. бр. 439/1915.

⁵⁰¹ *Арадска тврђава–аустроугарски логор за истребљење Срба 1914–1918*, Пожаревац 2007, 26.

пских цивила долазило и на основу непровјерених изјава муслимана „патолошки склоних денунцијацијама Срба“.⁵⁰² Зато је влада од котарских уреда затражила да изврше ревизију и савјесно испуне спискове са одређеним рубрикама. Од 1. фебруара 1915. нико се није могао интернирати у Арад без претходног одобрења Земаљске владе.⁵⁰³

Интернирани свештеници из Босне и Херцеговине упутили су половином 1915. допис Великом Управном и Просвјетном Савјету са захтјевом да им се достави мјесечни новчани додатак. Допис нам указује да су се у том тренутку у Араду налазила 54 православна свештеника из покрајина.⁵⁰⁴ На једном непотпуном попису из 1916. године од 610 лица интернираних у Араду било је 20 свештеника из Босне и Херцеговине.⁵⁰⁵ Међу ин-

⁵⁰² М. Казимировић, Х. Хаутман, *Крвави траг Великог рата*, 66.

⁵⁰³ АРС, ОО Бања Лука, през. бр. 1.563, 8. II 1915.

⁵⁰⁴ Коста Продановић (Гламоч), Душан Лапчевић (Ливно), Марко Савић (Преодац), Марко Савић (Прекаја), Бранко Поповић (Ваган), Милан Божић (Вишеград), Никола Скакић (Пећи), Никола Рожић (Подрашница), Данило Шилак (Рудо), Алекса Ђуровић (Добрун), Симо Бањац (Камен), Ђорђе Стајић (Мокро), Никодим Плавшић (Чардак), Душан Кеџмановић (Бања Лука), Јеврем Станковић (Чечава), Стево Душанић (Прибинић), Петар Рађеновић (Крњеуша), Светислав Давидовић (Стари Мајдан), Ђорђе Мачкић (Врбљани), Коста Чавић (Масловаре), Јово Лазичић (Лусићи), Милош Радић (Гаштица), Мирко Павић (Међеђа), Милан Милановић (Поточани), Никола Кеџман (Бјелај), Марко Поповић (Подрадци), Милош Крагуљевић (Свињеуха), Илија Врањешевић (Чађавица), Алекса Јерковић (Клашнице), Рувим Бубњевић (Стапари), Ђуро Марјановић (Велика Руишка), Јово Татић (Ивањска), Никола Грбић (Глиница), Младен Поповић (Скендер Вакуф), Дамјан Ђурица (Драговић), Милан Бањац (Цвијетнић), Марко Миљевић (Бушевић), Тодор Срдић (Бастаси), Душан Џабић (Кокори), Петар Карановић (Суваја), Милан Ђукић (Радић), Лука Давидовић (Вијачани), Душан Костатиновић (Тузла), Лазар Марковић (Бијељина), Никола Шкорић (Вршани), Цвијетин Шовић (Бошковићи), Јанко Брежанчић (Кнежина), Јова Јовановић (Чајниче), Вуко Зечевић (Закаља), Василије Кандић (Јабука), Ристо Грлетић (Плана), Шћепан Шаренац (Љубиње), Шпиро Старовић (Автовац); М. Шовљаков, *Писма интернираних Срба свештеника и учитеља из Арада Великом Управном и Просвјетном савјету у Сарајеву и Карловачкој митрополији 1914–1916*, 116–118.

⁵⁰⁵ На списку се налазе свештеници: Бјелетић Ристо (Билећа), Брежанчић Јанко (Власеница), Давидовић Лука (Прњавор), Давидовић Светислав (Стари Мајдан – Сански Мост), Џабић Душан (Прњавор-Кокори), Ђуровић Алекса (Вишеград-Добрун), Јерковић Алекса (Клашнице), Јовановић Јово (Чајниче), Кандић Василије (Фоча), Кеџмановић Душан (Бања Лука), Константиновић Душан (Тузла), Крагуљевић Милош (Нови), Лапчевић Душан (Ливно), Продановић Коста (Гламоч), Рађеновић Петар (Крњеуша-Петровац), Скакић Никола (Ливно), Срдић Тодор (Дрвар), Шаренац Стефан (Љубиње), Шилак Данило (Рудо-Вишеград) и

тернираним лицима многи нису посједовали лична документа и најчешће су у Арад депортовани са ознаком ПВ.⁵⁰⁶

Лоши услови смјештаја, гладовање, исцрпљивање тешким физичким радом, одсуство сваке хигијене, разне болести и тортура од стране логорских власти били су главни узроци смртности затвореника у Араду. Логораши су приморавани да раде тешке физичке послове – ваде пијесак из Мориша или раде на пољопривредним добрима. Најстарији преминули логораш био је Јаков Вујичић из Невесиња стар 101 годину, а најмлађи Тома Спремо из Завидола, стар тек једну годину.⁵⁰⁷ Михаило И. Поповић је током рата свакодневно добијао писма интернираних свештеника у којима су износили тешке прилике у логорима. Према Поповићевим сазнањима септембра 1917. само у логору Нежидер било је интернирано 118 српских свештеника, а њих осам је раније већ преминуло. Свештеници су највише оскудијевали у храни, рубљу, одјећи и обући. Илуструјући прилике у којима су живјели, Поповић је у једном допису српском митрополиту Димитрију на Крф из 1917. цитирао ријечи неколицине свештеника. Тако је великоорашки свештеник Радован Петковић навео: „Потребно ми је одело и веш, јер немам шта више да носим“. Протојереј врањски Велимир Савић је писао: „Учините да не постанем очајник“. Милан Радонић, свештеник бељински, наводи: „Пошаљите што од оде- ла, јер за ове две године све издасмо“.⁵⁰⁸ У допису Данила Димовића министарству вањских послова из 1917. наводи се како је стање српских интернираца у Нежидеру и другим логорима врло тешко. Храна је била слаба, станови влажни и нездрави, а смртност је достигла високе бројеве. Међу интернирцима се налазио велики

Врањешевевић Илија (Чађавица); ХАС, ЗВ-404/І-ІІ. Попис интернираца у Араду.

⁵⁰⁶ *Politisch Verdächtig* – политички сумњив; Z. Šehić, *U smrt za cara i domovinu*, 103.

⁵⁰⁷ М. Вемић, *Помор Срба ратних заробљеника и интернираних цивила*, 207.

⁵⁰⁸ АСАНУ, Историјска збирка, бр. 14435, Заоставштина проте Стеве Димитријевића. Извјештај Михаила И. Поповића, председника Духовног суда београдског о стању свештеника интернираних у логоре од 12. септембра 1917.

број најугледнијих људи из јавног живота Србије, али многи од њих су били толико стари који никоме нису представљали пријетњу.⁵⁰⁹

Од осталих значајнијих логора за Србе у Првом свјетском рату треба издвојити Неђмеђер⁵¹⁰, Нежидер⁵¹¹, Шопроњек⁵¹², Матхаузен⁵¹³ и Браунау.⁵¹⁴ Коначан број умрлих у тим логорима није познат. Новија истраживања указују да је кроз десет највећих аустроугарских логора из Првог свјетског рата прошло нешто више око 236.000 Срба, а у њима је преминуло између 59.000 и 65.000 затвореника.⁵¹⁵

Према једном новинском извјештају више од 154.000 заробљених српских војника налазило се крајем 1916. у непријатељским логорима, од тог броја њих највише у Аустроугарској. Пјегави тифус, туберкулоза, глад и хладноћа свакодневно су узимали данак. Како би сакрили стварне узроке смртности логораша, аустроугарске власти су преминуле сахрањивали у масовне гробнице на којима се могао прочитати натпис: „Умрли српски војници од рана задобивених у рату аустроугарско-српском, изазваним од стране Србије“.⁵¹⁶

⁵⁰⁹ АБиХ, ЗМФ, БХ, през. бр. 1259/1917.

⁵¹⁰ У Неђмеђеру је било затворено око 21.000 особа од чега је евидентирано око 6.000 умрлих Срба; Прим. Б. М.

⁵¹¹ У Нежидеру је током рата било смјештено око 15.000 становника Србије и Црне Горе. Преминуло их је око 9.700; Прим. Б. М.

⁵¹² Кроз логор је прошло око 8.000 жена и дјеце из Босне и Херцеговине. Румунски поручник Николај Дефлеури, ратни заробљеник заточен у Шопроњеку, био је свједок њиховог страдања. Чуо је да су жене биле интерниране у логор по казни јер су тобоже планирале дићи неку буну против Монархије. Биле су обучене у поцијепане хаљине, често без обуће чак и током зиме. Њихова дјеца, мршава, прљава и голишава, стално су плакала због глади и хладноће; Б. Панић, *Срби у аустроугарском логору у Араду 1914–1918*, 56.

⁵¹³ Матхаузен је отворен септембра 1914. Већ до краја 1914. у њему се налазило око 15.000 Срба. Око 7.000 Срба умрло је у логору; Прим. Б. М.

⁵¹⁴ Логор Браунау формиран је јуна 1915. Кроз логор је прошло око 35.000 особа, међу њима велики број дјеце; Д. Његован, *Аустроугарски логори за Србе током Првог светског рата као механизам масовног српског страдања*, 39–42.

⁵¹⁵ М. Вемић, *Помор Срба ратних заробљеника и интернираних цивила у аустроугарским логорима за време Првог светског рата 1914–1918*, 227.

⁵¹⁶ *Уједињење–лист за политику, просвјету и привреду*, Женева, бр. 15, 26. октобар (8. новембар) 1917.

Укратко, велеиздајнички судски процеси били су дио оркестриране и добро осмишљене аустроугарске ратне пропаганде против Срба и њихових националних удружења.

5.1. Велеиздајнички процес у Бањој Луци

Најзначајније мјесто међу више судских процеса одржаних током Првог свјетског рата заузима Бањолучки велеиздајнички процес (3. новембар 1915–22. април 1916) против 156 српских културних, политичких и јавних радника, свештеника и сељака.⁵³¹ Процес у Бањој Луци има иста обиљежја као и многи други судски процеси усмјерени против покрета за југословенско уједињење и Србије као центра јужнословенског окупљања. Циљ аустроугарских власти био је доказати свјетској јавности да искључиву кривицу за избијање рата сноси Србија због своје политичке и културне пропаганде у Босни и Херцеговини. Већина оптужених, њих 123, осумњичено је да су били чланови и повјереници „Народне одбране“.⁵³² Како би се истакао њен борбени карактер уз назив организације редовно је додаван придјев „револуционарна“, а њено страно поријекло—још и „србијанска“.⁵³³ Суд је устано-

⁵³¹ Овај број укључује 112 ожењених мушкараца чије су породице имале укупно 335 дјеце; 12 мушкараца је имало петоро дјеце, девет мушкараца је имало шесторо дјеце, тројица мушкараца су имала седморо и још тројица осморо дјеце, један оптуженик је имао деветоро, а један 11 дјеце; *Austro-magyar judicial crimes. Persecutions of the Yugoslavs. Political trials 1908–1916*, London 1916, 49.

⁵³² М. Екмећић, *Žalosna baština iz godine 1914*, 29–30.

⁵³³ Организација „Народна одбрана“, створена и развијана као реакција на анексију Босне и Херцеговине, јединствена је национална институција, какву до тада не налазимо на јужнословенском простору. На челу организације налазио се Средишњи одбор, који је имао четири секције: за културни рад, за одбрану, за финансијске послове и спољне везе. Организација је у почетном раздобљу рада припремала специјална одјељења комитета за подизање народног устанка у аустријској позадини. Претпоставке о броју чланова „Народне одбране“ крећу се између 150.000 и 300.000. Симпатизере је брзо стекла и ван граница Србије, а посебно у Босни и Херцеговини. „Народна одбрана“ је после 1909. доживјела реорганизацију. Од идеје да окупља добровољце у случају рата са Аустроугарском, организација се убрзо преорјентисала на институцију за подизање и одгајање националне свијести, преко културе, просвјете,

вио да је циљ „Народне одбране“ био ослобођење Јужних Словена и њихово државно, политичко и културно уједињење у једну државну заједницу основану на слободним демократским принципима. Организација је имала задатак јачати националну свијест Срба, гдје год они живјели. За идеје „Народне одбране“ требало је енергичном пропагандом задобити што више људи. Истражиоци су, међутим, били недоследни у анализи рада ове организације; иако се стварање демократске и слободне јужнословенске државе наводи као њен примарни циљ, повремено се наводи да је „Народна одбрана“ ставила себи у задаћу формирање „Велике Србије“ под династијом Карађорђевић.⁵³⁴ Покушавајући да оправда агресију на Србију, власти су истицале рад „Народне одбране“ као продужене руке српске спољне политике и једног од највећих криваца за унутрашња сплеткарења и пропаганду чији је циљ било урушавање Монархије. Настојало се доказати како су све српске културно-просвјетне и хумане организације из Босне и Херцеговине радиле по наредбама „Народне одбране“ која је означена као центар револуционарних активности усмјерених против Аустроугарске. Извјештавање са процеса, баш као и у случају суђења Гаврилу Принципу и другима, било је допуштено само званичном *Сарајевском листу* и полузваничном *Хрватском дневнику*. Као свјedoци оптужбе на суђењу појавили су се владини и полицијски службеници, припадници тајне службе и доушници.⁵³⁵

Првооптужени на процесу је био Васиљ Грђић, коме је оптужница стављала на терет да је у намјери да се покрајине насилно отргну од Монархије и припоје Србији приступио „Народној одбрани“ и био њен првак, вођа и главни заштитник.⁵³⁶ Главни доказни мате-

његовања соколских покрета и сакупљања новчане помоћи; Прим. Б. М.

⁵³⁴ *Osuda: u ime Njegovog c. i kr. Apostolskog Veličanstva u predmetu Vasilj Grđić i drugi*, Sarajevo 1916, 47.

⁵³⁵ *Austro-magyar judicial crimes. Persecutions of the Yugoslavs. Political trials 1908–1916*, 69.

⁵³⁶ Васиљ Грђић се родио 1. октобра 1875. у Гацку. У родном мјесту је похађао основну школу, а гимназију је завршио у Сарајеву. Студирао је у Бечу и Грацу, најприје технику, а потом филозофију са историјом и географијом. Био је уредник и члан редакције листова *Српска ријеч* и

ријал на коме се заснивала оптужница биле су биљешке и дневници капетана Косте Тодоровића (1882–1914) из војног округа у Лозници, пронађене по аустроугарском освајању тог мјеста, као и обиман пропагандни материјал „Народне одбране“. На тој основи генерал Стјепан Саркотић је израдио прецизан нацрт канала којима се служила „Народна одбрана“ и мајор Тодоровић,⁵³⁷ иако су сами дневнички записи често пружали оскудне и нејасне податке.⁵³⁸ Тужилац је на основу пронађеног материјала дошао до закључка како је „Народна одбрана“ заправо била орган српске владе, а све особе поменуте у документима Косте Тодоровића биле су укључене у завјеру против територијалног интегритета Аустроугарске.⁵³⁹ На списку повјереника Косте Тодоровића у Босни и Херцеговини ангажованих закључно са априлом 1914. према документима из процеса Дамјану Ђурици и другима налазило се 67 лица. Листа је сачињена према Тодоровићевом дневнику рада, дјеловодном протоколу и благајничкој књижи.⁵⁴⁰

Народ. Од октобра 1907. вршио је дужност главног секретара „Просвјете“. Биран је за посланика у Сабору. Већи дио рата провео је у затвору. По ослобођењу Грђић се вратио на своју дужност у „Просвјету“, да би се потом ангажовао и у Демократској странци. Био је ожењен учитељицом Георгином Стојановић. Грђић је био посланик Народне скупштине од 1931. Преминуо је 26. октобра 1934. у Београду; Споменица Васиља Грђића, приредио Ђ. Пејановић, Сарајево 1935, 9–12.

⁵³⁷ АБиХ, Процес Васиљу Грђићу и другима, IV–14–3/2. *Нацрт канала којима су се служили „Народна одбрана“ те командант граничног региона мајор Коста Тодоровић у Лозници, састављен на основу оригиналних докумената пронађених у Лозници, који потичу од руке мајора Косте Тодоровића*, Сарајево, 3. V 1915.

⁵³⁸ М. Екмећић, *Žalosna baština iz godine 1914*, 25.

⁵³⁹ *Austro-magyar judicial crimes. Persecutions of the Yugoslavs. Political trials 1908–1916*, 51.

⁵⁴⁰ На списку се налазе повјереници у сљедећим мјестима: Брезово Поље–Никола Јовановић, Брчко–Милан Мајсторовић, Бијељина–Стеван Николић, Дворови–Тошо Станчић, Дубница–Ђоко Николић, Факовићи–Симо Беговић, Босанска Градишка–Бранко Чубриловић, Грахово–Петар Билбија, Хан Пијесак–Милан Петковић, Кравица–Јован и Јаков Ерић, Кладањ–Тимотије Савић, Козлук–Мирко Томовић, Цапарде–Ђокан Ђорђић, Милићи–Матија Поповић, Мостар–Божидар Зечевић, Маглај–Јосиф Симић, Невесиње–Божо Радуловић, Прача–Димитрије Јевђевић, Прибидол–Андрија Урошевић, Попови–Јефто Јефтић, Рогатица–Атанасије Косорић, Сарајево–Милан Ивезић, Коста Ѓњатић, Васили Грђић, Коста Божић, Светозар Зрнић, Тане Крстић и Михајло Савић, Сребреница–Петар Милошевић, Склани–Драго Урошевић, Скочић–Милан Јовановић, Соколац–Васо Косорић, Рогатица–Недељко Вукадин, Тузла–Пајо Марковић, Јово Банђур, Раде Ђурановић, Јован Симић,

Од народне интелигенције, свештеници су, поред учитеља, на процесу у Бањој Луци били најмногбројнији. Укупно је оптужен 21 свештеник.⁵⁴¹ Власти су већ крајем августа 1914. затражиле да се због злочина ухођења поведе истрага против више лица међу којима се налазило неколико српских свештеника јер су наводно почевши од 1908. па до јула 1914. уходили јачину и стање војне силе у Босни и Херцеговини, њене позиције и кретање, стање тврђава и војних утврђења у Сарајеву и на граници уз Дрину са намјером да такве податке доставе Краљевини Србији.⁵⁴² У недостатку доказа, власти су поједине свештенике теретиле чак и због чланства у српским културно-просвјетним друштвима или путовања у Србију, што формално и није било забрањено. Трагајући за доказима у циљу осуде ухапшеника, Окружни суд у Сарајеву је од окружних и котарских власти затражио податке о националној и политичкој дјелатности оптужених, њиховом ранијем истицању у политичком животу и раду у српским друштвима. Приликом испитивања понављана су увијек иста питања: „Јесте ли били члан неког српског друштва“?, „Јесте ли икада путовали у Србију“?, „Да ли у Србији имате пријатеље“ и сл.⁵⁴³

Јово Перенчевић и Ђорђо Михајловић, Тршић–Данило Аћимовић, Трнава–Максим Ђурковић, Травник–Ђорђо Дујановић, Требиње–Јефто Дучић, Власеница–Бошко Чапрић, Димшо Ђокановић, Тошо Бејатовић и Алекса Јакшић, Зелиње–Матија Миладиновић, Зворник–Ранко Ранкић, Ђорђо Дакић, Недељко Зарић, Арсен Крстић, Љубо Ковачевић, Ристо Стефановић, Јован Лукић и Душан Лукић, Зеница–Саво Чуповић, Жепче–Милутин Јовановић, Жупањак–Симо Ковачевић, Коста Крајшумовић, Бијељина–Војин Панић, Јања–Мићо Мићић, Михајло Петровић и Илија Петровић, Пилица–Васиљ Иванић, Разбој–Игњатије Видовић; АБиХ, Процес Дамјану Ђурици и другима за злочин велеиздаје, IV–1–1.

⁵⁴¹ На оптуженичкој клупи су се нашли: Милан Петковић, Симо Беговић, Димитрије Јевђевић, Матија Поповић, Коста Божић, Васо Косорић, Драго Урошевић, Атанасије Косорић, Душан Суботић, Милан Кљајић, Васо Медан, Михајло Савић, Павле Катанић, Саво Савић, Марко С. Поповић, Јован Обрадовић, Павле Убавић, Гавро Гаврић, Михајло Васић, Симеон Поповић и Мирко Максимовић, Прим. Б. М.

⁵⁴² У документу се поименице помињу: Коста Гњатић, Драго Урошевић, Матија Поповић, Чедо Милић, Милан Максимовић, Симо Беговић, Павле Бејатовић, Јован Брезанчић, Милан Петковић, Михајло Савић, Васо Косорић и др.; АБиХ, Процес Васиљу Грђићу и другима, IV–14–3, бр. 3.470.

⁵⁴³ *Austro-magyar judicial crimes. Persecutions of the Yugoslavs. Political trials 1908–1916*, 54.

Пристигли подаци указали су да је сарајевски прота Коста Божић био снажно ангажован у борби Срба за црквено-школску аутономију. Наводи се да је Божић 1900. наговарао травничке бегове да се дигну против владе у интересу заштите својих школа, као што су Срби учинили. Истовремено је наговарао Србе да агитују против владе и подстичу муслимане на иселјавање у Турску. Божићево политичко опредјељење је оцјењено као „врло опасно за босанско-херецеговачку управу“, те да је по „политичком дјеловању врло подмукао“.⁵⁴⁴ Герзовачког свештеника Павла Убавића теретили су због контаката са Костом Божићем, али и као председника локалне „Просвјетине“ подружнице. Године 1908. путовао је у Будимпешту како би протествовао против анексије. Оптужница за Убавића каже да је био ревносни дописник *Српске ријечи* и *Народа*, те је као такав агитовао код народа и сакупљао новац за помагање „непријатељских институција“.⁵⁴⁵ Убавић је пред истражиоцима изјавио како је за „Народну одбрану“ чуо тек послје атентата у Сарајеву. Тврдио је да са Божићем није имао блиске односе. Признао је да је сарађивао са „Просвјетом“ и примао штампана издања овог друштва. Убавић је позвао судије да контактирају митрополита Летицу који је могао потврдити његово лојално владање.⁵⁴⁶

Свештеник Јован Обрадовић из Доњег Вакуфа је сумњичен због честих сусрета са Костом Божићем, иначе добрим пријатељем његовог оца. Био је члан „Сокола“, „Побратимства“ и повјереник „Просвјете“. Оптужница га је теретила да је 1914. тражио дозволу за пут у Србију како би присуствовао Видовданским свечаностима на Косову.

У Доњем Вакуфу је водио великосрпску пропаганду и на разним свечаностима представљао становништво идеју свесрпског уједињења. „Једном рјечју“, наводи се у тексту оптужнице, „он је човјек који је читав свој жи-

⁵⁴⁴ Đ. Mikić, *Veleizdajnički procesi u austrougarskoj politici u Bosni i Hercegovini*, y: Zbornik radova Veleizdajnički proces u Banjaluci, Banjaluka 1987, 63–64.

⁵⁴⁵ *Optužnica državnog odvjetništva u Banja Luci protiv Vasilja Grđića i drugih*, 132.

⁵⁴⁶ *Hrvatski dnevnik*, Sarajevo, br. 358, 15. prosinac 1915.

вот употребијебио за свесрпску идеју“.⁵⁴⁷ Обрадовић је током истраге тврдио како никад није путовао изван Босне и Херцеговине нити му је била позната улога „Народне одбране“, мада је за то друштво знао до прије атентата у Сарајеву. Обрадовић је изјавио да никада није чуо за капетана Косту Тодоровића. Истражиоцима је рекао да се због своје повучене и плашљиве природе никада не би пустио у велеиздајничке активности.⁵⁴⁸

Поп Михајло Васић истицао се према оптужници као „национални Србин“ и политички вођа Срба из Добоја и околине. Био је повјереник „Просвјете“ и „Српске књижевне задруге“ у Београду.⁵⁴⁹ Занимљиво је како се напомиње да је 1904. путовао у Београд на крунисање краља Петра.⁵⁵⁰ Милан Петковић, свештеник из Хан Пијеска, у списима Косте Тодоровића означен је као повјереник у Сокоцу са ким су у вези били свештеници Васо Косорић и Симо Беговић из истог мјеста. Суд је утврдио да се Петковић у Тодоровићевим списима на више мјеста помиње под иницијалима М. П. Окривљени је на суду тврдио је како је за „Народну одбрану“ чуо тек из новина, а у Бању Ковиљачу је долазио неколико пута тек ради лијечења. Није му било познато како се његово име нашло на списковима повјереника „Народне одбране“.⁵⁵¹ За Драгу Урошевића, свештеника из Склана, наводи се да је „добар Србин, но плашљив, неодлучан, а при томе далеко од сваког аустријског гарнизона, па према томе и неупотребљив много за војног

⁵⁴⁷ *Optužnica državnog odvjetništva u Banja Luci protiv Vasilja Grđića i drugih*, 133.

⁵⁴⁸ АБХ, Процес против Василија Грђића и другова, IV–14–5.

⁵⁴⁹ АБХ, ЗВ, през. бр. 2.393/1915.

⁵⁵⁰ *Optužnica državnog odvjetništva u Banja Luci protiv Vasilja Grđića i drugih*, 115.

⁵⁵¹ Милан Петковић се родио 21. септембра 1887. у Злињу код Сребренице. Гимназију је похађао у Тузли, а Богословију у Рељеву. У свештеничко звање је рукоположен 1909. У почетку је постављен на парохију Годомиље-Живаљевић. Истицао се као српски родољуб. Послије рата је наставио са свештеничким и политичким радом. Припадао је Народној радикалној странци и на њеној листи је биран за народног посланика. Био је ангажован на развоју задругарства. У Другом свјетском рату се определио за Равногорски покрет. Ухапшен је у Аранђеловцу 12. августа 1942. и депортован у Немачку. Најприје је био затворен у логору Матхаузен, а потом пребачен у логор Дахау у којем је и преминуо 16. фебруара 1945; П. Пузовић, *Шематизам*, 456–457.

повјереника“. Оптужени је признао да је често путовао у Бајину Башту, али само због куповине неких потрештина и лијечења болесне супруге.⁵⁵²

У оптужници се за Гавру Гаврића наводи како је селу Хрగాма био главни стуб српске читаонице и друштва „Побратимство“, те главни сакупљач прилога за „Просвјету“.⁵⁵³ За проту Душана Суботића у оптужници пише да је био оснивач „Српске земљорадничке задруге“ у Ламинцима и Рогољима. Био је предсједник подбора „Просвјете“, секретар „Добротворне задруге Српкиња“, секретар црквено-школске општине, те активни члан „Српског Сокола“. Тужилац посебно истиче Суботићев текст објављен у *Српској ријечи* под називом „Drang nach Osten“ у којем је Аустроугарску назвао „вијековним непријатељем“.⁵⁵⁴ Као отежавајућа околност наводи се Суботићев говор одржан 19. маја 1914. у Липику у Хрватској током конгреса „Савеза српских земљорадничких задруга“ на којем је говорио о потреби ослобођења Срба од аустроугарског јарма.⁵⁵⁵

Матији Поповићу, свештенику и народном посланику из Милића, у оптужници је дато много простора, с обзиром да се његово име често спомињало у списима капетана Тодоровића. Означен је као „млад и одушевљен Србин, потпуно одан ствари“. Тужилац је тврдио како је „Народна одбрана“ у његовом крају била веома добро организована.⁵⁵⁶ Поповић је именован као

⁵⁵² Оптужени је током истраге тврдио како је чуо да је „Народна одбрана“ културно друштво, а о његовим агресивним намерама је сазнао тек из атентата у Сарајеву. Урошевић је током Балканских ратова говорио како је „дошло вријеме да се Србин ослободи испод јарма зулумћара, који српску вјеру угњетавају“; *Optužnica državnog odvjetništva u Banja Luci protiv Vasilija Grdića i drugih*, 66–67.

⁵⁵³ *Исто*, 127.

⁵⁵⁴ Оптужени је признао да је на Видовдан 1914. у Бањој Луци организовао соколски слет на којем је одржао говор о Косовској идеји. Даље се наводи да је Суботић био интимни пријатељ са адвокатом Миланом Нешићем из Крагујевца са којим се дописивао о политичким питањима. Занимљива је напомена тужиоца како је Душан Суботић приликом боравка у Крагујевцу 1912. посјетио државну творницу оружја; *Optužnica državnog odvjetništva u Banja Luci protiv Vasilija Grdića i drugih*, 234–244.

⁵⁵⁵ *Osuda: u ime Njegovog c. i kr. Apostolskog Veličanstva u predmetu Vasilj Grdić i drugi*, 275.

⁵⁵⁶ Поповић је тврдио да није био ни члан, ни повјереник организације за коју је чуо током Веленздајничког процеса у Загребу. Уједно је негирао је своје познанство са капетаном Тодоровићем. Поповића је на суђењу

„неискрени човјек“ и нелојални грађанин чијој се одбрани пред судом не може вјеровати.⁵⁵⁷ Саво Савић, свештеник у Стрмници, помиње се у оптужници као члан „Просвјете“ и блиски пријатељ попа Матије Поповића, коме је, како тврди тужитељ, „слијепо служио“.⁵⁵⁸

Осим чланства у српским културним, политичким и просвјетним организацијама, поједини свештеници сумњичени су за уроту ради подизања устанка у аустроугарској позадини. Тако је према наводима оптужнице свештеник Васо Медан из Чапљине имао задатак да нађе погодне људе који ће у погодном моменту срушити мост у Габели, прекинути телеграфске везе, оближње путеве и жељезницу.⁵⁵⁹ Владимир Гаћиновић је маја 1912. капетану Кости Тодоровићу у Шапцу предао повјерљив извјештај који су аустроугарске власти, уз остали материјал, употребиле као доказ у Бањолучком велеиздајничком процесу. Гаћиновићев извјештај је важно свједочанство из којег се види како је на тлу Хер-

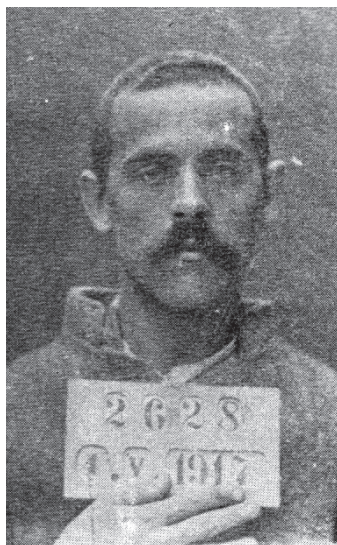
тешко теретио свједок Салих Османовић, који је марта 1915. пред судом пренио ријечи које је чуо од Јована Момчиловића из сребреничког котара: „Нас су позвали попови на договор и поп Матија из Милића цркве држао је говор, те нам рекао: Браћо, да Вам кажем, што сам Вас сазвао. Срби су ударили, ја сам Вас звао да будете на устанку против Швабе, да се овдје договорите и пред поповима закунете, да ћете бити на устанку против Шваба, наш је брат близу и сада ће на Швабу ударити, огледајте се у Турску, шта од ње слога уради, тако ћемо и ми сви сложено на Швабу ударити“; Ђ. Беатовић, Д. Милановић, *Велеиздајнички процеси Србима у Аустро-Угарској*, Београд 1989, 118–122.

⁵⁵⁷ *Osuda: u ime Njegovog c. i kr. Apostolskog Veličanstva u predmetu Vasilj Grdić i drugi*, 188.

⁵⁵⁸ *Optužnica državnog odvjetništva u Banja Luci protiv Vasilja Grdića i drugih*, 109. Саво Савић се родио 24. јуна 1876. у селу Стрмица. Потиче из старе свештеничке породице. Основну школу је завршио у Власеници, а гимназију у Сарајеву. Богословију је похађао у Рељеву. Свештенички чин је примио 25. марта 1906. Већи дио живота је опслуживао ловничку парохију у срезу Власеница. Активан друштвени радник, који се залагао за радничка права. Био је члан црквеног суда од 1908. до 1914. Током Другог свјетског рата је више пута затваран. Учесник је НОБ-а и вијећник АВНОЈ-а и ЗАВНОБиХ-а. Послије рата је обављао дужност првог председника обновљеног Црвеног крста Босне и Херцеговине. Савић је одликован Орденом братства и јединства и Златним крстом Руске Православне Цркве. Умро је 6. августа 1954; П. Пузовић, *Шематизам*, 482–483.

⁵⁵⁹ Власти су потврдиле да се Медан истицао као „национални Србин“ и да је активно учествовао у политичком животу. Како га је аустроугарска власт сматрала погибелним за јавни ред и поредак, Медан је интерниран одмах након проглашења ванредних мјера у Босни и Херцеговини; *Optužnica državnog odvjetništva u Banja Luci protiv Vasilja Grdića i drugih*, 140.

цеговине била успостављена тајна револуционарна организација. Гаџиновић је у Чапљини ступио у контакт са свештеником Меданом од кога је затражио да пронађе повјерљиве људе који ће у погодном моменту срушити мост у Габели, прекинути телеграфске и жељезничке везе. У Требињу је пронашао трговца Јефту Дучића, а у Билећи Благоја Милошевића. У Мостару је као повјереник наведен суплент гимназије Божидар Зечевић.⁵⁶⁰ Медан је пред судијама изјавио како се политиком није бавио, док о „Народној одбрани“ није знао ништа детаљније. Демантовао је познанство са Владимиром Гаџиновићем, називајући га „поквареним човјеком“ и „лажовом“. Медан је признао да је 1910. боравио у Србији али само због лијечења супруге јер јој терапија у Илици није помогла.⁵⁶¹

Сл. 28. Милан Петковић

Оптужени др Симеон Поповић, професор теологије из Сарајева, осумњичен је како је наводно у Србију слао вијести о кретању и положају аустроугарских трупа у Босни и Херцеговини.⁵⁶² Мирка Максимовића, свршеног призренског богослова, оптужница је теретила да се 1912. налазио у Србији у комитској школи у Прокупљу гдје се обучавао као припадник „Народне одбране“.⁵⁶³ Богослов из Јеловца Милан Кљајић је према оптужници са пријатељима разговарао о војним курсевима којима

⁵⁶⁰ V. Bogićević, *Mlada Bosna—pisma i prilozi*, Sarajevo 1954, 59–61; P. Гаџиновић, *Млада Босна*, Београд 2014, 330–333.

⁵⁶¹ *Hrvatski dnevnik*, Sarajevo, br. 360, 17. prosinac 1915.

⁵⁶² *Optužnica državnog odvjetništva u Banja Luci protiv Vasilja Grđića i drugih*, 137.

⁵⁶³ Исто, 86.

је задаћа да се чланови извјежбају као комите, да би у тренутку када дође до сукоба са Монархијом, ступили у комитске редове и у њима се борили.⁵⁶⁴ Захарије Спајић, трговац из Рогатице, означен је у оптужници као повјереник за то мјесто, код кога су се у кафани често са-стајале „присталице српске опозиције“ попови Атана-сије-Тане Косорић, Васо Косорић, Димитрије Јевђевић и Симо Беговић.⁵⁶⁵ Имена Косорића и Беговића често се срећу у списима капетана Тодоровића.⁵⁶⁶ Обојица су у истрази порицала било какву кривицу тврдећи да нису ни знали за постојање „Народне одбране“, а камоли да су били њени чланови или повјереници.⁵⁶⁷ Јевђевић се пред судијама бранио да о „Народној одбрани“ није ништа знао, нити је икада боравио у Србији или био у контакту са официрима српске војске.⁵⁶⁸ Косорић је признао да је у Србији боравио више пута између 1908. и 1910. како би супругу одвео на лијечење у Бању Ко-виљачу. За Косту Тодоровића никада није чуо.⁵⁶⁹ Бего-вић се бранио на сличан начин. О „Народној одбрани“ и Кости Тодоровићу није знао много. Признао је да је три пута боравио у Србији, али није био сигуран да ли је то било 1905. или 1906.⁵⁷⁰ Према наводима оптужнице, главни стубови „Народне одбране“ у Кладњу и околини били су Тимотије Савић и његов син Михајло Савић, свештеник.⁵⁷¹

⁵⁶⁴ Исто, 113.

⁵⁶⁵ Симо Беговић је рођен 1873. у близини Рогатице. Основно образовање је стекао у родном мјесту, а пет разреда Гимназије у Сарајеву, а потом је отишао у Србију са намјером да упише Војну академију. Како му се та жеља није испунила, уписао се у Богословију. Сарађујући у *Словенском југу* пребацивао је пропагандни материјал у крајеве под турском и аустријском окупацијом. За свештеника је рукоположен 1899. и постављен на парохију Рујница код Цазина. Од 1910. је постао повјереник „Народне одбране“. Крај Првог свјетског рата је дочекао у затвору. У Другом свјетском рату се ставио у службу НОП-а. Умро је 1952; П. Пузовић, *Шематизам*, 311–312.

⁵⁶⁶ Против Косорића и Беговића свједочио је и жандарм Ђуро Батинић из Сокоца који је током рата депортовао више Срба са Романије у Арад; *Српска зора*, Сарајево, бр. 67, 21. III 1919.

⁵⁶⁷ *Оптужница државног одвјетништва у Banja Luci protiv Vasilja Grđića i drugih*, 128–131.

⁵⁶⁸ *Hrvatski dnevnik*, Sarajevo, br. 357, 14. prosinac 1915.

⁵⁶⁹ Исто.

⁵⁷⁰ Исто.

⁵⁷¹ Ђ. Беатовић, Д. Милановић, *Велеиздајнички процеси Србима у Аустро-Угарској*, 145.

Пред аустроугарским властима се током истраге појавило још неколико православних свештеника из Босне и Херцеговине, било као осумњичених, или као свједока. Због недостатка доказа њима није суђено на Бањолучком велеиздајничком процесу.

Администратор маглајске парохије Душан Николић је тврдио како раније није долазио у дотицај са страним држављанима, посебно не у вези политичких питања. Од 1912. је краће вријеме радио као повјереник „Просвјете“ у Маглају. Николић је годину дана касније постао старјешина српских сокола у истом мјесту. На то је пристао наводно само како би га Маглајани што прије изабрали за пароха. Николић је тврдио како му је била непозната сврха друштва „Народна одбрана“, те да није био њен члан. Из *Хрватског дневника* је сазнао да је циљ друштва био да се Босна и Херцеговина отцијепи од Монархије и припоји Краљевини Србији. Николић је истражиоце убјеђивао да су га због његовог имена и презимена замијенили са учитељем Душаном Николићем из Бродца. Котарски уред у Бијељини доставио је марта 1915. суду у Сарајеву информацију како је Николић током учитељског рада био немирног духа, те се у јавном животу истицао као „национални“ Србин, који је често носио црногорску народну ношњу.⁵⁷²

Поп Петар Митровић-Поповић, родом из Зворника, у списима Косте Тодоровића наводи се као један од повјереника за тузланску област.⁵⁷³ Истражиоцима је изјавио да о „Народној одбрани“ није ништа знао, те да је од њега била далека свака помисао да се бави шпијунажом. Тврдио је како се његово име у Тодоровићевим списима нашло без његовог знања и пристанка, вјероватно преписано из неког црквеног шематизма. Сељак Илија Ристић из Дубнице је свједочио како је Митровић-Поповић више пута јавно говорио да у Босни и Херцеговини има око 400 српских свештеника и да им власти морају испунити све захтјеве, јер би у супротном могли подићи

⁵⁷² АБиХ, Процес Васиљу Грђићу и другима, IV–14–5.

⁵⁷³ Међу осталима, као повјереници „Народне одбране“ за тузланску област наводе се: Милан Максимовић, Коста Ђњатић и Јово Павловић; Прим. Б. М.

на ноге цјелокупни народ ако им влада не би удовољила.⁵⁷⁴ У свештеникову корист је свједочио Душан Вучелић из Калесије који је навео како Митровић-Поповић није никада био у контакту са сумњивим лицима, нити се бавио политиком. Окружни предстојник Жига Бергер је изјавио како у вријеме његовог службовања у Зворнику није примијетио да је свештеник чинио било шта против власти. Занимљиво је како се у судским списима у вези овог случаја налази и једно писмо које су парохијани из Дубнице упутили митрополиту Илариону Радонићу у Тузлу у којем су изнијели више притужби на рад свог пароха. Сељаци су тврдили како је Митровић-Поповић био склон новчаним преварама, да је неке парове вјенчавао мимо канона, нередовно је држао службу у цркви, те како је био у интимној вези са више дјевојака одједном.⁵⁷⁵

Стројнички парох Тодор Марјанац је, попут других, изјавио да о „Народној одбрани“ није ништа знао, нити му је било познато да је друштво имало својих чланова у земљи. Није имао обичај да са другим људима разговара о политичким питањима. Осим „Просвјете“, Марјанац није био члан нити једног другог српског друштва. Оптуженог Косту Божића знао је само површно, тек као млађег колегу из богословије.⁵⁷⁶

Пред истражиоцима се нашао и млади богослов Љубомир Латиновић, родом из Кладња, а настањен у близини Тузле. Из аустријске штампе је сазнао да је „Народна одбрана“ имала за циљ да отргне покрајине из састава Монархије. Латиновић је тврдио да га политика није занимала, а да је оптуженог Драгутина Тихог слабо познавао. Није му било познато да је Тихи похађао четничку обуку у Прокупљу. Латиновић се бранио да му није јасно како се његово име нашло међу другим Тодоровићевим повјереницима.⁵⁷⁷

Истрага је утврдила да је свештеник Богдан Лалић, родом из Сарајева, а настањен у Власеници, повремено

⁵⁷⁴ АБиХ, Процес Васиљу Грђићу и другима, IV–14–5.

⁵⁷⁵ Исто.

⁵⁷⁶ Исто.

⁵⁷⁷ Исто.

но радио за „Просвјету“ и лист *Српска ријеч*. Током Балканских ратова је путовао по Србији и Македонији, а неко вријеме је радио као болничар у Београду. За „Народну одбрану“ је мислио да се ради о друштву са чисто културном мисијом, док за капетана Тодоровића није никада чуо. Ни њему, као ни претходницима, није било познато како се његово име нашло међу Тодоровићевим повјереницима на терену. Владин повјереник за Сарајево је упутио Окружном суду у Сарајеву информацију како је Лалић повремено добијао пасош за пут у иностранство ради школовања у Призрену од 1907. до 1911.⁵⁷⁸

Попут већине других свештеника који су испитивани, тако је и Марко Катић, родом из Доњег Жабара код Брчког, тврдио како се политиком никада није бавио. Катић је путовао мало, углавном по Босни и Херцеговини. Посвједочио је како се ни његове колеге, богослови из Рељева, нису бавили политичким питањима. Катић је изјавио како никада није путовао у Србију, нити је тамо имао познаника. За „Народну одбрану“ је први пут сазнао из неког „Просвјетиног“ календара и сматрао је за културно друштво. Није активно учествовао у раду „Просвјете“. Котарски уред у Брчком је 20. марта 1915. јавио Окружном суду у Сарајеву да се Катић није истицао као „национални“ Србин, нити је посједовао пасош за путовање у Србију.⁵⁷⁹

Пред истражиоцима се током припрема за процес у Бањој Луци нашао и свештеник Михајло Јовановић, родом из котара Зворник. Изјавио је како је настојао да народ подиже културно и духовно, док је политику остављао позванијима од себе. На срцу му је највише лежао економски бољитак народа. Јовановић је радио на оснивању земљорадничких задруга. Био је члан „Сокола“ који је 1912. основан у Мачковцу. Јовановић је тврдио да је покушавао да своје парохијане одгоји као добре грађане и вјерне поданике.⁵⁸⁰ Одбијао је било какве везе са „Народном одбраном“ за коју је сазнао из

⁵⁷⁸ Исто.

⁵⁷⁹ Исто.

⁵⁸⁰ АБиХ, Процес Василију Грђићу и другима, IV–14–4.

новина. У Србији, осим кратко у Бањи Ковиљачи, није боравио. Вељка Чубриловића је упознао тек када је овај дошао за учитеља у Прибој. Котарски уред у Брчком је током истраге потврдио да Јовановић није имао веза са Србијом, иако се као члан „Просвјете“ и „Сокола“ истицао као „национални“ Србин. Зворнички котарски уред је 28. априла 1915. навео како се Јовановић заједно са братом Јованом, такође свештеником, истицао у политичком животу.⁵⁸¹ Означен је за загријаног пропагатора „Просвјете“.⁵⁸²

Богослов Марко Илић, родом из Градачца, изјавио је истражиоцима да је за „Народну одбрану“ сазнао преко школског друга Павла Ђурановића. Он му је појаснио да је задатак тог друштва био да припрема народ за тренутак када дође до рата са Аустроугарском. Према њему, задатак младих је био да приступају комитама и прођу кроз војну обуку. Ђурановић је позвао Илића да приступи комитском курсу, што је овај одбио. Илић је признао чланство у друштвима „Трезвеност“, „Побратимство“ и „Просвјета“.⁵⁸³ Пред судијама се нашао и Илићев школски друг, богослов Владимир Голић, родом из Милића. Политиком се није бавио јер је био концентрисан само на школовање. Признао је да познаје Драгутина Тихог, али му није било познато да ли је Тихи био члан неке организације која је имала велеиздајничке циљеве. За „Народну одбрану“ је сазнао преко новина, па му није било јасно како је његово име доведено у везу са том организацијом.⁵⁸⁴

Аустроугарске власти су дуже времена водиле истрагу и против свештеника Хаџи Милета Попадића, родом из Санице, а настањеног у Кључу.⁵⁸⁵ Попадић

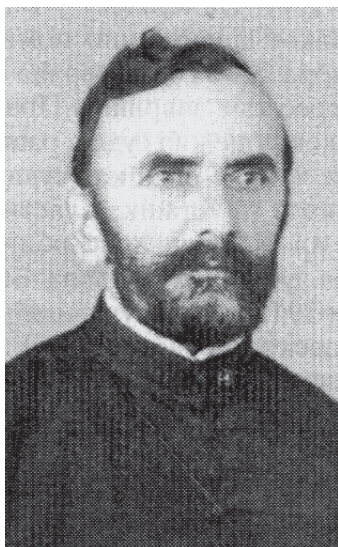
⁵⁸¹ Јован Јовановић је 1915. узет за таоца код жандармеријске станице у Лопарама; Прим. Б. М.

⁵⁸² АБиХ, Процес Васиљу Грђићу и другима, IV–14–4.

⁵⁸³ Исто.

⁵⁸⁴ Исто.

⁵⁸⁵ Марко Чутура, скитница и варалица из кључког котара који је људима прорицао будућност, денунцирао је властима половином 1915. кључког проту Милета Попадића. Свештеник Попадић је наводно преко трговца Јефтана Бобана из Кључа, а посредством попа Николе Божића, слао нека тајна писма у Србију. Свештеник Никодим Новаковић, у тренутку саслушања октобра 1915. интерниран у логору Жегар код Бихаћа, назвао је Чутуру лоповом и врачарем који је крао по црквама. Новаковић је стао

Сл. 29. Драго Урошевић

је тврдио како га нико није наговарао да ради против интереса државе и да би такве људе свакако пријавио. Нису му били познати циљеви „Народне одбране“, нити је знао да ли је друштво имало својих чланова у Босни и Херцеговини. Негирао је да лично познаје Косту Тодоровића. Котарски суд у Кључу је 26. марта 1915. потврдио да Попадић код тог суда није политички гоњен или кажњаван. Мјесец дана касније, Котарски уред у Кључу је обавјестио суд у Сарајеву да Попадић није имао никаквих веза са Србијом. Повремено

је писменим путем комуницирао са др Живком Њежићем. Даље се наводи како се Попадић истицао као „национални“ Србин и да је сав приход од свештеничке службе трошио на материјално помагање српских националних институција. Био је члан „Просвјете“ и „Побратимства“.⁵⁸⁶

У документима из истраге помиње се име Душана Ракића, сина угледног пароха Јосифа Ракића, по занимању пореског службеника настањеног у Бихаћу. Ракић је похађао Богословију у Рељеву.⁵⁸⁷ У заводу се највише

у одбрану и свештеника Тодора Срдиха кога је Чутура оптуживао да је тајно слао књиге у Србију и Русију. Чутура је уједно оптужио Новаковића да је посједовао неке сумњиве књиге. Новаковић је навео да га је Чутура оптуживао јер је био киван на њега зато што је пред властима кажњаван због крађе ствари из цркве у којој је Новаковић служио; APC, K. u. K. Gericht des Militärstationkommandos in Banja Luka, Казнени списи, K. 330/1915.

⁵⁸⁶ АБиХ, Процес Васиљу Грђићу и другима, IV–14–6.

⁵⁸⁷ Ракић је Богословију у Рељеву уписао 1910. Наредбом Земаљске владе искључен је 1912. из школе због кршења дисциплинских правила јер је нанео тешке личне увреде професору Радославу Калемберу; Прим. Б. М.

дружио са Миланом Пејчићем, Љубом Латиновићем, Јованом Давидовићем и Драгутином Тихијем. Тврдио је да ђаци током школовања нису разговарали о политици, док је за „Народну одбрану“ чуо путем штампе, али му нису били познати циљеви друштва. Током истаге су испитиване и његове сестре, Вукосава Ракић, стара 17 година и Јелена Којић, стара 25 година.⁵⁸⁸ Саслушан је и његов отац, парох Јосиф Ракић. Није му било познато с ким се његов син дружио, нити га је икада чуо да јавно говори о политици. Ракић је изјавио како његов син није припадао ниједној политичкој странци.⁵⁸⁹

Истрага је утврдила да је добојски парох Славко Трнинић, свршени рељевски богослов, тек иза Сарајевског атентата сазнао за „Народну одбрану“. Са друговима током школовања није разговарао о политици. Трнинић никада лично није упознао Косту Тодоровића. У богословији се повремено дружио са Драгутином Тихијем, али му није било познато да ли је Тихи икада боравио у Србији или шта је тамо радио. Окружни суд у Бихаћу је марта 1915. потврдио да Трнинић није кривично гоњен или кажњаван. Потврду истог садржаја дао је и Котарски суд у Босанском Петровцу.⁵⁹⁰

Варцар-вакуфски парох Стојан Тркулић је истражиоцима изјавио како није знао да ли је у Босни и Херцеговини постојао покрет који је имао за циљ да земљу отргне из састава Монархије и припоји је Србији. Нико га није наговарао да приступи „Народној одбрани“. Тркулић није много путовао по земљи, осим од Варцар Вакуфа до Сарајева. Тврдио је да није познавао Косту Тодоровића ни Божу Милановића. Иако је лично знао свештеника Косту Божића, са њим никада није разговарао о политици. Тркулић је био члан „Просвјете“ и познавао је првооптуженог Васиља Грђића. Котарски суд у Варцар Вакуфу је потврдио да Тркулић код тог суда никада није кажњаван, што је потврдио и Окружни суд у Травнику.⁵⁹¹ Гимназијски професор др Тома Поповић,

⁵⁸⁸ АБиХ, Процес Васиљу Грђићу и другима, IV–14–6.

⁵⁸⁹ Исто.

⁵⁹⁰ Исто.

⁵⁹¹ Исто.

родом из Мајевца код Дервенте, признао је да је био активан у раду „Просвјете“ (члан Главног одбора био је од 1910.), али би из њега одмах иступио да се друштво бавило политиком. Поповић је истражиоцима рекао како првооптужени Васиљ Грђић никада није мијешао политику у рад друштва. Навео је како је своје чиновничке и свештеничке дужности савјесно обављао. Поповић је био члан и помагач „Побратимства“ које је схватао као друштво за сузбијање алкохолизма. О „Народној одбрани“ није ништа знао све до атентата у Сарајеву.⁵⁹²

Осим за тројицу малолетника, државни тужиоци Виљем Кениг и Жига Пинтер, за све оптужене су тражили изрицање смртне казне. Како би оптужене што више понизили пресуда им је прочитана на Велику Суботу уочи Васкрса 22. априла 1916, а образложење пресуде послјије тог празника.⁵⁹³

Већина осуђених проглашена је кривим што су у намјери да насилним путем изврше сједињење Босне и Херцеговине и Србије у раздобљу од 1911. до 1914. приступили организацији „Народна одбрана“ и радили као њени повјереници у покрајинама. За првооптуженог Васиља Грђића наводи се да је као секретар „Просвјете“ ширењем писаног материјала и јавним предавањима подбуђивао српски народ и у њему будио жељу за политичким јединством.⁵⁹⁴ Оптужени свештеници махом су осуђени што су у договору са српским официрима Костом Тодоровићем и Митом Павловићем радили на ухођењу аустроугарске војске у покрајинама, ширењу мреже повјереника „Народне одбране“ или врбовању младића из Босне и Херцеговине за похађање четничке обуке у Србији.⁵⁹⁵ Према пресуди, убиство престолонаследника Франца Фердинанда у Сарајеву било је карика у „ланчаном низу предузећа, која су имала за сврху, да се југословенске покрајине на силу откину од Аустроугарске монархије и припоје Краљевини Србији

⁵⁹² АБиХ, Процес Васиљу Грђићу и другима, IV–14–9.

⁵⁹³ Епископ жички Василије, *Улога Српске православне цркве у Бањалучком велеиздајничком процесу*, 149; М. Поповић, *Из тамнице*, 35.

⁵⁹⁴ *Osuda: u ime Njegovog c. i kr. Apostolskog Veličanstva u predmetu Vasilj Grđić i drugi*, 5.

⁵⁹⁵ *Исто*.

под владањем Карађорђевића“.⁵⁹⁶ У детаљном образложењу постанака и развоја „Народне одбране“ наводи се како је организација имала четири секције, а она за спољне послове радила је на ширењу организације преко граница Србије, те управљала шпијунским, револуционарним и терористичким акцијама на заграничном простору.⁵⁹⁷

Одмјеравајући казне суд је нагласио да су осуђеници својим дјеловањем нанијели већем дијелу свијета, а нарочито Аустроугарској, огромну штету, а рад оптужених био је један од узрока избијања свјетског рата: „Оптуженици су, ако ништа друго, сукривци у големој свјетској несрећи и ненакнадивој штети“.⁵⁹⁸

На казну смрти вјешањем осуђено је 16 лица, међу њима и свештеници Матија Поповић, Милан Петковић, Димитрије Јевђевић и Симо Беговић. Првооптужени Васиљ Грђић требао је по пресуди бити објешен посљедњи, након што види погубљење својих другова.⁵⁹⁹ На шеснаест година тамнице осуђени су свештеници Васо Косорић и Коста Божић, док су годину дана мање добили Атанасије Косорић и Драго Урошевић.⁶⁰⁰ Душан Суботић је осуђен на дванаест, Милан Кљајић на осам, а Васо Медан на шест година тамнице. Оптужбе су били ослобођени свештеници: Мирко Максимовић, Саво Савић, Михајло Савић, Павле Катанић, Михајло Васић, Гавро Гаврић, др Симеон Поповић, Марко По-

⁵⁹⁶ Исто, 19.

⁵⁹⁷ Исто, 64.

⁵⁹⁸ Исто, 301.

⁵⁹⁹ *Austro-magyar judicial crimes. Persecutions of the Yugoslavs. Political trials 1908–1916*, 76.

⁶⁰⁰ Драго Урошевић се родио 19. децембра 1875. у Сребреници. Рељевску Богословију је завршио 1900. да би исте године био рукоположен и постављен на парохију Височник-Карина код Сребренице. У том својству је службовао и у Скланима. Био је активан национални радник. У Лозници је 1909. учлањен у „Народну одбрану“. Почетком Првог свјетског рата власти су га заједно са оцем Костом ухапсиле, кућу и имање им спалили, док им је на кућном прагу убијен слуга. На кратко су били депортовани у логор у Араду, да би Урошевићу потом био осуђен у Бањој Луци на 16 година робије. Непосредно последице рата Народно вијеће у Бањој Луци га је именovalo за војног свештеника. Од 1919. је радио као парох у Бијељини. Одликован је црвеним појасом и оредном Св. Саве IV и V степена. За вријеме Другог свјетског рата избјегао је у Београд гдје је преминуо 1943; *Источник*, Сарајево, год. XIX, бр. 7, 1905, 197; П. Пузовић, *Шематизам*, 505.

повић и Павле Убавић, док је Јован Обрадовић умро током суђења. Како би показали властима да се не плаше смртних пресуда осуђеници су на Васкрс у ходницима „Црне куће“ припремили свечано богослужење изазвавши чуђење међу стражарима и дивљење грађана Бање Луке.⁶⁰¹ Лојално становништво је са задовољством примило вијест о изрицању пресуде очекујући чак и строжије казне пошто је, по неким мишљењима, „Народна одбрана“ у свим слојевима друштва посијала сјеме своје организације.⁶⁰²

Врховни суд у Сарајеву је 8. фебруара 1917. након разматрања жалби одбране и тужилаштва, уз неколико корекција, потврдио раније пресуде. Недуго потом *Српске новине* пренијеле су писање листа *Bachler Nachrichten* гдје се наводи како се у Бањој Луци није судило по правним начелима већ политичким мотивима. Даље се наводи да пресудом нису били погођени само осуђеници, већ и сав српски народ у Босни и Херцеговини. „Ако се ова пресуда изврши, јужнословенска раса у дунавској монархији имаће један низ мученика више“, додаје се у чланку који су пренијеле *Српске новине*.⁶⁰³

Велеиздајнички процес снажно је утицао на друштвену климу у Бањој Луци. Оптуженима у такозваној „Црној кући“ било је боље него у Сарајеву, дисциплина је била лабавија, па су грађани повремено затвореницима слали храну и друге потrepштине.⁶⁰⁴ Затвореници су кришом добијали штампу из спољног свијета па су се информисали о приликама на фронту, тјешећи једни друге у случају лоших вијести. Када су једном приликом обавјештени о узмицању руске војске у Галицији, свештеник Симо Беговић је одржао говор о величини Русије и њеној непобједивости.⁶⁰⁵

Бањолучани су са симпатијама посматрали осуђенике, док су многе дјевојке и жене припремале и носиле храну осуђеницима у затвор. Аустроугарске власти су

⁶⁰¹ М. Поповић, *Из тамнице*, 39.

⁶⁰² Ђ. Микић, *Бања Лука на Крајини хвала*, 416.

⁶⁰³ *Српске новине*, Крф, бр. 39, 1. април 1917.

⁶⁰⁴ *Vrbaske novine*, Banja Luka, br. 305, 12. januar 1934.

⁶⁰⁵ V. Hadžistević, *Fragmenti iz neobjavljenih „Bilješki“ Mihaila Hadžistevića*, 475.

временом предузеле мјере како би спријечиле контакте грађана са тзв. велеиздајницима. Неке од дјевојака које су биле ангажоване при овом послу биле су новчано кажњене.⁶⁰⁶ У набавци хране и осталих потрепштина за затворнике истицала се Георгина Стојановић, кћерка приједорског свештеника Симе Стојановића и каснија супруга Васиља Грђића.⁶⁰⁷ Затвореници су упркос тешком положају покушавали да наставе са нормалним животом, колико је то било могуће у затворским условима, о чему свједочи покретање тајног, сатиричног листа *Мала наприка*, који су припремали на папиру добијеном од мјештана из града.⁶⁰⁸ Неки су, према сјећању Михаила Хаџистевића, како би прекинули дуге и досадне дане учили стране језике. Затвореници нису одустајали ни од прослава крсних слава, а кољиво, свијеће, храна и пиће добављани су из града. Прота Душан Суботић је иза решетака свечано прославио Часне вериге. Затворски стражари су испразнили једну ћелију и омогућили му да у њој руча са супругом Лепом и осталим затвореницима.⁶⁰⁹

„Срби Бањалучани су добри и родољубиви људи. Они су преко наших адвоката, а и иначе, слали појединим сиромашним ухапшеницима новаца и хране“, записао је Михаило Хаџистевић.⁶¹⁰ Свештеник Матија Поповић забиљежио је како је дисциплина у „Црној кући“ знатно попустила, „а браћа и сестре из Бања Луке старали су се да не гладујемо“.⁶¹¹

Босанско-херцеговачка емиграција и влада Краљевине Србије предузеле су послје судског процеса све могуће дипломатске мјере како би били помиловани велеиздајници осуђени на смрт. Ангажовани су Папа

⁶⁰⁶ АРС, МГ, 209-МГ-VII/209. Стефановић Милева, Сјећања на стару Бању Луку.

⁶⁰⁷ АРС, МГ, 209-МГ-VII/219. Сјећања затворског чувара Стевана Ракића.

⁶⁰⁸ Лист је уређиван тајно и писан ручно, те је био доступан тек уском кругу затворских људи. Сачувана су свега два броја која носе исти датум – 16. јануар 1915. Уредник другог броја био је Бранко Чубриловић; Б. Стојнић, *Штампа у Босанској Крајини 1906–1941*, Бањалука 2016, 42.

⁶⁰⁹ АРС, МГ, 209-МГ-VII/219. Сјећања затворског чувара Стевана Ракића.

⁶¹⁰ V. Hadžistević, *Fragmenti iz neobjavljenih „Bilješki“ Mihaila Hadžistevića*, 479.

⁶¹¹ М. Поповић, *Из тамнице*, 32.

Бенедикт XV, шпански краљ Алфонс XIII, Интерпарламентарна унија и многе друге организације. Знајући да ће погубљење осуђених на смрт наштетити Монархији, папа Бенедикт XV се лично и преко кардинала Пјетра Гаспарија више пута zaloжио за помиловање осуђених.⁶¹² Интервениције у корист осуђеника из Шпаније и Ватикана изазивале су велику пажњу аустроугарских власти.⁶¹³ Захтјев да се прекине са терором над Србима из Босне и Херцеговине и политички затвореници амнестирају пред аустроугарским властима поставио је и Антон Корошец. Он је септембра 1917. посјетио Сарајево гдје је са политичарима и вјерским вођама разговарао о начелима Мајске декларације. У току разговора са Корошецом, митрополит Летица је рекао како је одувијек био противник идеје да се сви Јужни Словени који се налазе под влашћу Хабзбурга уједине са Србијом и Црном Гором. Он је том приликом Корошеца замолио да се заузме код аустроугарских власти за поновно покретање Сабора, те да се донесе одлука о општој амнестији свих политичких затвореника.⁶¹⁴

Политичка ситуација у Монархији, стање на фронтовима и смрт цара Франца Јозефа, те ступање на престо цара Карла, олакшали су рад на помиловању осуђених. Жеља новог владара била је да се свијету представи у другачијем свјетлу у односу на свог претходника, а земља којом је владао као цивилизована, демократска и хумана држава вриједна очувања.⁶¹⁵ Цар Карло је 29. марта 1917. обавјестио Алфонса XIII да је помиловао осуђенике на смрт у Бањој Луци. Два дана касније одлука је саопштена у службеном *Сарајевском листу*. Василију Грђићу, Кости Гњатићу, Матији Поповићу, Бошку Чаприћу, Ђорђи Дакићу, Михајлу Савићу, Мирку Томовићу и Чеди Милићу смртна казна замијењена је

⁶¹² АБиХ, ЗМФ, БХ, бр. 245, 3. III 1917. Телеграм Министарства спољних послова Аустроугарске Иштвану Буријану.

⁶¹³ АБиХ, ЗМФ, БХ, бр. 282, 12. III 1917. Телеграм Министарства спољних послова Аустроугарске Иштвану Буријану.

⁶¹⁴ R. Pejić, *Političari iz Bosne i Hercegovine o ideji ujedinjenja jugoslovenskih naroda tokom Prvog svjetskog rata*, у: *Jugoslovenski istorijski časopis*, br. 2, Beograd 1997, 53.

⁶¹⁵ D. Živojinović, *Pomilovanje osuđenih u banjalučkom procesu 1916–1917. godine*, у: *Banja Luka u novijoj istoriji*, Banja Luka 1978, 192.

Сл. 30. Осуђеници на смрт у Бањој Луци

доживотном тешком тамницом. Сими Беговићу, Милану Петковићу, Димитрију Јевђевићу, Милутину Јовановићу и Петру Билбији смртна казна замјењена је двадесетогодишњом казном затвора, Димши Ђокановићу и Алекси Јакшићу казна смрти замијењена је шеснаестогодишњом затворском казном, а Радивоју Ђурановићу казном затвора у трајању од 15 година.⁶¹⁶

Умјесто да процес буде инструмент оправдања аустроугарске политике и започињања рата 1914, он се претворио у супротно. Постао је добар повод југословенској пропаганди да на очигледном примјеру дискредитује аустроугарску власт, а Монархију прикаже као окрутну државу која се безобзирно обрачунавала са политичким противницима.⁶¹⁷

Већина осуђених казну затвора издржавала је у Зењици, гдје су услови живота били изузетно тешки. Почетком 1917. глад у затвору попримила је масовне размјере. Хљеб је био величине песнице, а састојао се од мекиња и кромпира. Многи затвореници су претурали по ђубришту у потрази за храном. Чак су и затворски чувари јели траву како би преживјели.

⁶¹⁶ *Sarajevski list*, Sarajevo, br. 90, 31. mart 1917.

⁶¹⁷ *Глас*, Бања Лука, бр. 4642, 21. фебруар 1986.

Када су се неки затвореници пожалили управнику на глад, он им је одговорио: „Били сте спремни да умрете за вашег краља Петра и сада вам се пружа прилика да цркнете“.⁶¹⁸ Затвореници су мјесецима добијали 12 декаграма хљеба за читав дан, док је за вечеру служена чорба од купуса. Посљедица овакве исхране била је масовно разбољевање затвореника.⁶¹⁹ Свештеник Матија Поповић се сјећао како су затвореници, измучени од зиме и глади, изгледали попут авети.⁶²⁰ Осуђеници су намјерно били измијешани са „најобичнијим зликовцима“ чиме их је власт настојала понизити и убити у њима свако људско достојанство.⁶²¹

Адвокат Владимир Андрић, један од бранилаца са низа велеиздајничких процеса, почетком 1918. упутио је неколико писама генералу Стјепану Саркотићу, у којима је затражио хуманије поступање са политичким кажњеницима у затворима у Зеници и Травнику. Саркотић је политичке осуђенике назвао „непомирљивима“ у својој мржњи према Монархији, напоменувши како је за многе од њих чуо како говоре да ће радије иструнути у тамници, него ли тражити милост. „У истом правцу утјецаху политички кажњеници и на поједине другове своје који бјеху замолили милост, те их за то тероризираху колико могаху“, одговорио је Саркотић. Он је демантовао Андрићеве оптужбе о лошем стању у затворима, објаснивши како осуђеници имају адекватну исхрану, редовну љекарску помоћ, те да нису подвргнути тешким физичким пословима.⁶²² Тек у септембру 1918,

⁶¹⁸ С. Стојановић, *Исповести*, Београд 2014, 72–74; *Vrbaske novine*, Banja Luka, br. 306, 13. januar 1934.

⁶¹⁹ *Vrbaske novine*, Banja Luka, br. 306, 13. januar 1934.

⁶²⁰ М. Поповић, *Из тамнице*, 49.

⁶²¹ В. Ћоровић, *Црна књига*, 212. Сретен Стојановић се сјећао како је у казнионици радио и један учитељ који је имао задатак да преваспитава затворенике, бира им литературу за читање и код њих подстиче љубав и лојалност према Монархији. Стојановић му је једном приликом рекао да само будала може вјеровати да ће неко после десет година тешке робије моћи да воли Аустроугарску; С. Стојановић, *Исповести*, 68–69. Сличне успомене оставио је и Јездимир Дангић: „Окупаторски просветитељи хтели су да нас убједе да смо синови некаквог босанског народа и да говоримо босански језик, а још прадедови наши столећима и ми сада зовемо се и осећамо Србима“; Ј. Дангић, *Глад и тамница*, Београд 1940, 158.

⁶²² „Управа је казнионице у добрим рукама и цијели управни апарат

Сл. 31. Душан Суботић

када се могао наслутити слом Монархије, затвореници су осјетили промјену у исхрани и односу чувара према њима. Када је Народно вијеће у Сарајеву преузело власт у земљи, једна од његових првих одлука била је да се „велеиздајници“ из зеничког затвора пусте на слободу, што је и учињено 1. новембра 1918.⁶²³

За разлику од списка Косте Тодоровића, аустроугарске власти нису успјеле доћи у посјед извјештаја који је Тоде Поповић 5. маја 1915. поднио српској влади у

Нишу, уз који је приложен списак родољуба на које би се српска војска могла ослонити у случају преласка у Босну и Херцеговину.⁶²⁴ На списку повјерљивих особа нашла су се имена учитеља, свештеника, трговаца, студената, ђака, сељака, па чак и домаћица. Уз свако име

функционише узорито. Хране имају кажњеници довољно, а и лијечници стручњаци изјавише да је њега посве dostatна. Храна им је обилнија и боља од хране наших војника у стрелачким јарцима, а надмашује увелике храну слободног цивилног становништва, које недужно мора да подноси многу тегобну оскудицу“, написао је у свом одговору генерал Саркотић; ХАС, Лични фонд др Владе Андрића, 89, 40. Писмо земаљског поглавара Стјепана Саркотића др Влади Андрићу од 18. II 1918.

⁶²³ У Бањој Луци је 10. септембра 1933. у присуству више хиљада грађана освештана заједничка спомен-крстача петорици затвореника који су умрли у затвору током суђења. Помену на бањолучком православном гробљу присуствовали су, међу осталима, Василиј Грђић, Матија Поповић, Бранко Чубриловић, Тодор Илић, Стеван Ботић и други Срби којима је суђено током рата. Почасне говоре одржали су Василиј Грђић, Данило Димовић и Стеван Жакула; *Политика*, Београд, бр. 9.097, 11. септембар 1933.

⁶²⁴ На свега три странице дат је прецизан преглед административног и територијалног уређења Босне и Херцеговине, са нагласком на улогу Заједничког министарства финансија и Земаљске владе у Сарајеву; Архив Југославије (=АЈ), Београд, Фонд Јована Јовановића-Пижона, 80–4–18, 184–194.

дати су детаљни подаци о мјесту боравка, занимању, сродницима, а за села и насеља наведена је и удаљеност од града или значајнијег центра у километрима. Међу повјерљивим особама наведена су имена 32 православна свештеника.⁶²⁵ Поповић није био прецизан само када се ради о поузданим лицима, већ је указао на оне који су по њему били сарадници аустроугарских власти. Уз Дервенту је ставио опаску: „Треба се чувати калуђера Данила Билбије из Папраће и хотелијера Тајка из Тузле који су били аустријски шпијуни, врло су вешти да се претварају“.⁶²⁶

⁶²⁵ Ради се о следећим свештеницима: Тодор Срдић из околине Босанског Петровца, Миле Попадић из Кључа, Душан Суботић из Босанске Градишке, Алекса Поповић из Добрљина, Петар Карановић из Велике Кладуше, Милан Латиновић из села Липе код Босанског Петровца, Душан Млађеновић из Јаворана код Котор Вароши, Коста Продановић родом из Травника, Јеврем Станковић из Чечаве, Коста и Стево Душанић из Прибинића, Теодор Илић из Тешња и његов син свештеник Саво Илић, Петар Иванковић из Јошавке, Раде Милошевић из Пискавице, Светозар Шпирић из Козарца, Мирко Маџура из Кнежице, Лазар Ћулибрковић из Еминоваца, Светислав Давидовић из Старог Мајдана, Благоје Шиљеговић из Приједора, Мирко Микулић из Дервенте, Никодим Новаковић из Босанског Петровца, Коста Анђелић из Гојаковца код Добоја, Ђоко Марковић и Марко Голић из околине Власенице, Јово Брезанчић из Кравице код Сребренице, Матија Поповић из Милића, Јован Јовановић из околине Зворника, Рајко Софреновић из Брчког, Никола Поповић из Осмака, те извјесни свештеници Јовановић и Магарашевић из Мачковца и Јабланице; АЈ, Фонд Јована Јовановића-Пижона, 80–4–18, 184–194.

⁶²⁶ Исто.

7.2. Акције спасавања дјеце и сиромашних од глади

Иако се Први свјетски рат није водио директно на тлу Босне и Херцеговине, изузимајући неке дијелове на истоку земље, ратна пустош, сиромаштво и глад тешко су погодиле покрајине. Како се рат продужавао, а Аустроугарска долазила у све већу материјалну оскудицу, тако је растао притисак на становништво, па су реквизиције прехранбених намирница из дана у дан бивале све веће.

Судови су масовно кажњавали сваки вид протеста због реквизиција хране и стоке за војне потребе. Сељак Ђуро Крлић из Залазја септембра 1914. критиковао је учестале реквизиције намирница ријечима: „Сви морамо наше жито у Босански Нови отјерати, а наша дјеца код куће плачу од глади, то је некаква слаба управа од нашег цара кад он тако народ гули, то није никакав цар, то је просјак“.⁷⁵⁹ Када је сеоски кнез Симо Стојанић 12. децембра 1914. сазвао сељаке из Српског Вакуфа и по налогу котарског уреда од њих затражио да свако према својим могућностима да жита за прехрану дјеце мобилисаних војника, сељак Јово Јовановић опсовао је цара и додао: „Дао сам му сина у војску и још хоће 20 ока жита да му дам“.⁷⁶⁰ Стеван Шарић из околине Босанског Новог изјавио је 29. децембра 1914: „Да сам ја кнез, ја не би дао волова нити људи у комору, ово што раде наши кнезови, гуле и тару народ само зато да влади иду на руку“. Шарић је оптужен да је сељаке наговарао на непослушност према властима.⁷⁶¹ Никола Борковић из Отоке код Босанске Крупе жалио се фебруара 1915. пред сеоским кнезом на учестале реквизиције: „Жао ми је народа, видиш колико волова покупише, пак народ неће имати на чему орати“. Осуђен је на 15 дана затвора.⁷⁶² Цвијета Карајица из приједорског котара говорила је у љето 1915. како аустроугарска војска „крепава

⁷⁵⁹ APC, K. u. K. Gericht des Militärstationkommandos in Banja Luka, Казнени списи, К. бр. 203/1914.

⁷⁶⁰ Исто, К. 26/1915.

⁷⁶¹ Исто, К. 16/1915.

⁷⁶² Исто, К. 96/1915.

од глади“ јер нема довољно жита за исхрану.⁷⁶³ Сељак Станоја Нунић из околине Прњавора бунио се почетком маја 1915. да му је жито погрешно процијењено. Када га је сеоски кнез Тодор Домуз упозорио да пази шта прича, он му је одговорио: „Ја сам стари Арадинац, ја се Арада не бојим, макар ме сутра тамо отјерали, али ја ћу у себи буну дигнути“.⁷⁶⁴ Против Хрвата Фрање Вуковића из Бихаћког округа поведена је истрага јер се почетком 1917. опирао реквизицији жита. „Ја овог цара више служит нећу. Предаћу се у непријатељске руке чим одем на фронт, свугдје је боље него овдје“. Добио је казну од четири мјесеца затвора.⁷⁶⁵

Глад и хронична несташица утицали су на свијест становништва како је крај рата и слом Монархији ближи него што је то било реално. Иван Батковић (67) из Петрићевца код Бање Луке приведен је крајем 1916. ради ширења узнемирујућих гласина јер је говорио како ће се рат завршити пошто је аустроугарска војска остала без кукуруза.⁷⁶⁶ У вријеме када је Руминија објавила рат Аустроугарској, Јакоб Маријановић из Бихаћа је ухапшен због изјаве како је румунска војска сита, те да Монархија није у стању ратовати против ње јер у аустроугарској војсци влада глад.⁷⁶⁷ Као доказ да су многи сељаци током рата сакривали жито може послужити и допис Котарског уреда у Дервенти који је 1. фебруара 1917. обавијестио грађане да они тежаци који су сакрили жито неће бити кажњени под условом да га до 1. марта добровољно предају надлежним властима. Послије тог рока најстроже ће се поступати са свима који су скривали храну.⁷⁶⁸

Опште стање додатно је отежала велика суша, која је у више наврата током рата погодила Херцеговину и западну Босну. Глад која је 1917. и 1918. харала Херцеговином била је повремена тема расправа у хрватском Сабору, гдје су се могле чути потресне приче о масов-

⁷⁶³ Исто, К. 293/1915.

⁷⁶⁴ Исто, К. 185/1915.

⁷⁶⁵ Исто, К. 31/1917.

⁷⁶⁶ Исто, К. 2/1917.

⁷⁶⁷ Исто, К. 291/1916.

⁷⁶⁸ АСПЕЗТ, Црквено-школска општина Дервента. Допис Котарског уреда у Дервенти бр. 1.135 од 1. фебруара 1917.

ном умирању цивила.⁷⁶⁹ У дијеловима земље погођеним глађу нарочито су страдала дјеца. Митрополит зворничко-тузлански Иларион Радонић обавјестио је 3. јануара 1917. сва парохијска звања како државна помоћ сиромашној дјечи и женама из ратом пострадалих крајева није довољна па се у акцију прикупљања новца, хране и одјеће морало снажније укључити парохијско свештенство које је било дужно подносити редовне извјештаје о учињеном послу.⁷⁷⁰

Кључну улогу у спасавању изгладњеле дјеце испред католичке цркве одиграо је херцеговачки фрањевац Дидак Бунтић. У Загребу је још 1914. основан „Средишњи земаљски одбор за заштиту обитељи мобилизованих и у рату погинулих војника у краљевинама Хрватској и Славонији“ који је половином 1917. своје активности проширио и на простор Босне и Херцеговине. Лигу је водио др Јосип Шиловић који је октобра 1917. упутио допис митрополиту Летици да га прослиједи митрополиту Радонићу, особи која се у том тренутку налазила на челу Великог Управног и Просвјетног Савјета у Сарајеву. Тражено је да се и српска дјеца упуте на презимљавање у Хрватску или Славонију.⁷⁷¹ Радоњић је потом упутио окружницу православном свештенству упозоривши како је католичко свештенство већ на прехрану у Хрватску и Славонију смјестило више стотина дјеце надајући се да ни српско свештенство неће заостати у том послу него ће се заузети „за дјецу своје вјере и народа“.⁷⁷² Средишњи одбор из Загреба упозоравао је како се транспорти са дјецом морају пријавити бар 14 дана унапријед, те да се ни под којим околностима на

⁷⁶⁹ „Становништво у земљи пати и гладује. Долазе војници с фронта и налазе пустош: отац, мати и дјеца умрли су од глади, (...). Хљеб је од сламе, коре, траве и мало брашна. Народ једе траву и умире“; *Уједињење-лист за политику, просвјету и привреду*, Женева, бр. 8, 12. (25) април 1918.

⁷⁷⁰ АСПЕЗТ, Српско-православно парохијско звање у Обудовцу и Човић Пољу и Српска православна црквено-школска општина у Обудовцу, кутија 145, досије 575, бр. 2. Допис митрополита зворничко-тузланског бр. 348 од 3. јануара 1917.

⁷⁷¹ М. Кујовић, *Život u pozadini velikog rata: neke mjere režima u Bosni i Hercegovini (1915.–1918.)*, у: Грађанички гласник, год. XIX, бр. 37, Грађаница 2014, 100.

⁷⁷² М. Кolar, *Zbrinjavanje gladne djece u Hrvatskoj za Prvoga svjetskog rata*, Slavonski Brod 2008, 103.

прехрану неће примати дјеца млађа од осам или старија од 14 година.⁷⁷³

Истовремено је у Новом Саду основан „Средишњи одбор за Бачку, Банат и Барању ради прихватања ратне сирочади из Босне и Херцеговине“. Новосадски „Одбор за смештање православне босанско-херцеговачке деце“ издао је 17. децембра 1917. проглас Србима из Војводине позвавши их на милосрђе и помоћ браћи у невољи. На челу новосадског одбора налазила се Зорка Лазих, синовика Светозара Милетића, која је написала више стотина писама и упутила их на различите адресе настојећи да анимира јавност како би што више помогла несрећној дјечи.⁷⁷⁴

Велики Управни и Просвјетни Савјет је 23. септембра 1917. позвао парохије и црквено-школске општине у Херцеговини и источној Босни, областима у којима је владала највећа оскудица, да припреме дјецу за слање на прехрану преко Саве. Ипак, одзив у почетку није био онакав како се очекивало, осим у Невесињу гдје су се на овом послу ангажовали свештеник Душан Гађиновић (1879–1921)⁷⁷⁵ и учитељица Марија Војнаревић. „Ако савјесно испунимо своју дужност према тој дјечи и живо се заузмемо за њихов опстанак, онда нас неће нико моћи укорити, да нијесмо знали употријебити прилику и у моменту избјећи зло, него ћемо им учинити своју патриотску и родољубиву дужност што ћемо жртвовати своје слободне часове на корисну будућност свога народа“, наводи се у једном новинском чланку.⁷⁷⁶ Почетком новембра 1917. у штампи је објављено потресно писмо из Сарајева са циљем да подстакне српску јавност да што више помогне изгладњелу дјецу: „Ни вјешала, ни

⁷⁷³ *Вјесник*, Сарајево, бр. 7, 1. јун 1918.

⁷⁷⁴ Захваљујем се колегиници Мари Шовљаков на уступљеним подацима; Прим. Б. М.

⁷⁷⁵ Душан Гађиновић је син Јовице Гађиновића, невесињског пароха и борца из времена устанка у Херцеговини 1875. Основну школу је завршио у Невесињу, Гимназију у Сарајеву и Богословију у Рељеву. Неко вријеме је радио као учитељ у српској школи при манастиру Озрен. Свештенички чин је примио 1902. Био је истакнути национални радник. Аустроугарске власти су га јула 1914. узеле за првог таоца из невесињског среза; Ј. С. Радојчић, *Срби западно од Дунава и Дрине*, књ. I, 798.

⁷⁷⁶ *Вјесник*, Сарајево, бр. 2, 1. фебруар 1918.

тамнице, ни топови, ни гранате, нијесу тако страшне—јер су душманске. Нијесу тако тешке, као немар твој, Србине, ако не сачуваш народу своме оно што сачувати може—дјецу“!⁷⁷⁷

Дјеца из Херцеговине су се најприје окупљала у Мостару, да би потом преко Сарајева стизала у Босански Брод. У посебној карантинској станици вршено је купање дјеце и дезинфекција њихове одјеће. Дјеца су одатле прелазила у Славонски Брод.⁷⁷⁸ Први транспорт од 145 српске дјеце кренуо је из Мостара 14. новембра 1917. са дјецом из Невесиња и уз пратњу школског надзорника Војислава Борића и неколицине православних свештеника.⁷⁷⁹ Крајем новембра пут Славоније кренула је велика група од 392 дјеце из Херцеговине, међу којима је било 269 српске дјеце.⁷⁸⁰ До краја 1917. најмање осам возова са дјецом из Босне и Херцеговине прешло је у Хрватску и Славонију, а транспорте није зауставила чак ни веома оштра зима крајем те године. Половином децембра 1917. из Невесиња се до Мостара по дубоком снијегу и међави једва пробио један транспорт српске дјеце.⁷⁸¹ Неке транспорте пратили су православни свештеници Владимир Гвозденовић, Василиј Јовичић и Марко Мариновић. Младобосанац Сретен Стојановић, брат Младена Стојановића, налазио се крајем 1917. у пратњи дјеце која су путовала у Кикинду. Дјеца су била толико мршава и изгладњела да је Стојановић мислио да их већина неће преживјети дуг и напоран пут. „Дјеца су била гладна али им се није смјело дати ништа а нарочито вода, јер су њихови стомаци били преосјетљиви па нису примали скоро ништа“, забиљежио је Стојановић.⁷⁸²

У акцију се крајем године укључио и Епархијски Управни и Просвјетни Савјет у Бањој Луци позвавши свештенство да парохијане обавијесте како је пожељно да свако према могућностима уплати прилог за сиромаш-

⁷⁷⁷ *Уједињење-лист за политику, просвјету и привреду*, Женева, бр. 16, 9 (22) новембар 1917.

⁷⁷⁸ *Sarajevski list*, Sarajevo, br. 241, 5. oktobar 1917.

⁷⁷⁹ M. Kolar, *Zbrinjavanje gladne djece u Hrvatskoj za Prvoga svjetskog rata*, 104.

⁷⁸⁰ *Sarajevski list*, Sarajevo, br. 287, 28. novembar 1917.

⁷⁸¹ M. Kolar, *Zbrinjavanje gladne djece u Hrvatskoj za Prvoga svjetskog rata*, 107.

⁷⁸² С. Стојановић, *Извјештаји*, 90–91.

ну школску дјецу и ратну сирочад.⁷⁸³ Велики Управни и Просвјетни Савјет у Сарајеву је окружницом од 22. јануара 1918. поново апеловао на свештенство да се заузме како би што већи број дјеце отпутовао на прехрану ван граница покрајина. Митрополит Петар Зимоњић указивао је на релативно мали број дјеце из Херцеговине обухваћене овом акцијом с обзиром на размјере глади и оскудице које су погодили ту област.⁷⁸⁴ Митрополит Иларион Радонић упозорио је на појаву да се на прехрану шаљу и дјевојчице старије од 12 година, па чак и сасвим одрасле дјевојке, опомињући да ће таква дјеца убудуће бити враћана кућама.⁷⁸⁵ Радонић је такође нагласио како многа дјеца која путују ван земље на прехрану на пут полазе слабо одјевена, често чак и боса.⁷⁸⁶ Велики Управни и Просвјетни Савјет у Сарајеву обавијестио је фебруара 1918. сва парохијска звања у земљи како су град Темишвар и нека друга мјеста у Банату потврдила да би на прехрану примила дјецу „из бољих кућа“, нарочито ону из свештеничких или учитељских породица. Парохијски свештеници били су дужни саставити спискове дјеце са личним подацима и доставити их Савјету који би потом организовао путовање.⁷⁸⁷

Почетком 1918. из бихаћког округа у више наврата отпремљено је у Хрватску око 300 српских малишана.⁷⁸⁸ У то вријеме су према Хрватској почела чешће полазити дјеца из Бање Луке и Посавине. Уточиште су најчешће проналазила у оближњим насељима преко Саве и Уне. У унутрашњости земље организацију овог посла на себе су преузели српски парохијски свештеници који су боље познавали стање на терену.⁷⁸⁹ Црквене власти су донијеле

⁷⁸³ АСПЕЗТ, Црквено-школска општина Дервента. Допис Епархијског Управног и Просвјетног Савјета у Бањој Луци бр. 480 од 5. децембра 1917.

⁷⁸⁴ *Вјесник*, Сарајево, бр. 4, 1. април 1918.

⁷⁸⁵ *Исто*.

⁷⁸⁶ *Исто*, бр. 7, 1. јун 1918.

⁷⁸⁷ АСПЕЗТ, Парохијско звање Пурачић, кутија 9, досије 48, бр. 47. Допис Великог Управног и Просвјетног Савјета у Сарајеву уз бр. 4 од 27. фебруара 1918.

⁷⁸⁸ *Sarajevski list*, Sarajevo, br. 26, 5. februar 1918.

⁷⁸⁹ Родитељима је требало појаснити корист овог подухвата и увјерити их да ће дјеца бити смјештена на сигурно, као и да ће се водити брига о њиховом здрављу и школовању; *Вјесник*, Сарајево, бр. 3, 1. март 1918.

уредбу да се у црквама приликом богослужења одреди посебан тас у који ће вјерници издвајати новац за набавку одјеће и обуће дјечи која се шаљу на прехрану ван граница покрајина.⁷⁹⁰ Велики Управни и Просвјетни Савјет у Сарајеву је половином 1918. упозорио на потребу евидентирања оне дјеце која се нису уклопила у нову животну средину и враћена су кући, те конкретних разлога њиховог повратка. Митрополит дабробосански поновио је почетком лjeta 1918. позив парохијама и црквено-школским општинама да ураде што је могуће више у циљу прикупљања новца ради куповине одјеће и обуће за дјецу на прехрани.⁷⁹¹

Како је глад током сушне 1917. све више узимала маха, црквене власти су одлучиле дати опрост вјерницима од законом прописаних постова. Парохијско свештенство је појашњавало народу у цркви и на већим зборовима да и у посне дане треба трошити више мрсне хране.⁷⁹² Митрополит зворничко-тузлански Иларион Радонић пренио је марта 1917. парохијском свештенству допис Земаљске владе у Сарајеву, која је због ратних околности и несташнице у храни, предложила да се српском народу дозволи мрс уз постовете. Митрополит Радонић назвао је овај приједлог разумним и оправданим, те додао: „Ово разрјешење од поста из тактичких разлога не треба објављивати јавно у цркви, већ нека то свештеници у Наше име саопштавају појединим кућним старјешинама гдје знају да доиста влада оскудица, затим слабирим, нејаким и болесним“.⁷⁹³

Како би се предуприједила глад и могућа несташница житарица од православног свештенства је тражено да утиче на парохијане како би савјесно обављали пољске радове, па је тако, примјера ради, Котарски уред у Тузли августа 1914. обавијестио парохију Пурачић да је света дужност свих да помогну фамилије оних војника који

⁷⁹⁰ Исто, бр. 7, 1. јун 1918.

⁷⁹¹ Исто, бр. 9, 1. август 1918.

⁷⁹² Исто, бр. 3, 1. март 1918.

⁷⁹³ АСПЕЗТ, Парохијско звање Пурачић, кутија 8, досије 47, бр. 24. Допис митрополита зворничко-тузланског Илариона Радонића бр. 93 од 4. марта 1917.

су отишли на фронт како оне не би гладовале.⁷⁹⁴ Котарски уред у Дервенти захтијевао је од црквених власти да поуче народ да што прије почне са јесењом сјетвом како би род житарица био што већи. Црквене власти биле су дужне да повремено, најмање једном мјесечно, извјештавају котарски уред о постигнутим резултатима.⁷⁹⁵ Власти у Дервенти обавијестили су 1916. парохију Детлак како се може десити да због ратних прилика и великог броја мобилисаних лица многа поља остану незасијана што би у будућности могло произвести несташницу хране. Зато је котарски уред позвао парохијско свештенство да утиче на народ како би на вријеме обавио све послове у вези сјетве.⁷⁹⁶ Свештенство је било ангажовано и у раду тзв. господарских одбора чија је задаћа била да воде рачуна да њиве и оранице оних породица, чији су мушки чланови мобилисани, буду уредно засијане и обрађене.⁷⁹⁷ Црквена штампа је пренијела окружницу Земаљске владе из 1917. о потреби кориштења коријења од папрати како би се надокнадио мањак кромпира и кукуруза у свакодневной исхрани. Наводи се како у овом послу могу бити ангажовани старији људи, жене и дјеца, а да је најбоље вријеме за копање коријења у јесен или прољеће. Од сеоских главара се тражило да организују људе и одреде им мјеста гдје ће радити. Ову патриотску дужност требало је провести са „одушевљењем“ и у што краћем року.⁷⁹⁸ Желећи да илуструје размјере глади у Херцеговини фра Дидак Бунтић је намјеравао у Беч однијети седам врста хљеба направљеног од коре дрвета, мекиња и трава, а који су јели становници Херцеговине крајем рата.⁷⁹⁹ Земаљска влада је још крајем 1916. због оскудице масти и уља препоручила сакупљање буковог и храстовог жира као

⁷⁹⁴ АСПЕЗТ, Парохијско звање Пурачић, кутија 8, досије 44, бр. 78. Допис Котарског уреда Тузла бр. 8.102 од 18. августа 1914.

⁷⁹⁵ АСПЕЗТ, Црквено-школска општина Дервента. Допис Котарског уреда Дервента бр. 15.990 од 27. IX 1915.

⁷⁹⁶ АСПЕЗТ, Црквено-школска општина Дервента. Допис Котарског уреда Дервента бр. 18.690 од 18. септембра 1916.

⁷⁹⁷ *Вјесник*, Сарајево, бр. 3, 1. септембар 1917.

⁷⁹⁸ *Исто*, бр. 2, 1. фебруар 1918.

⁷⁹⁹ *Fra Didak Buntić-Spomenica o 60. obljetnici spasavanja gladne djece iz Hercegovine* (uredio fra Didak Corić), Zagreb-Mostar 1978, 86.

једне врсте надомјестка у људској исхрани. Од учитеља се тражило да међу становништвом пропагирају ову акцију у коју је требало укључити и школску дјецу. Уколико су букове и храстове шуме биле даље од школа, дјецу је требало привремено ослободити наставе да би могла брати жир.⁸⁰⁰

Митрополит Евгеније Летица упутио је 10. јануара 1917. окружницу свим парохијским звањима епархије Дабробосанске у којој је од свештенства затражио да утиче на народ, како би свако у својој моћи, у добротворне сврхе дао што више прилога у одјећи, обући, рубљу, покривачима и храни. Грађани су уједно позвани да дају и новчане прилоге за ратне страдалнике, сиромашне и гладне које су требали слати на адресу Српске народне банке у Сарајеву.⁸⁰¹ Летица је поводом информације да ће Земаљска влада широм Босне и Херцеговине отворити више домова за ратну сирочад, између осталог у Релјеву и Тузли, захтијевао од подручног свештенства да народу растумачи важност таквог подухвата. Уједно се заложио за прикупљање помоћи за издржавање оваквих домова.⁸⁰²

Летица је марта 1917. подстакнут дописом Земаљске владе упутио нову окружницу којом је од подручног свештенства затражио да радницима појасни да у ратним околностима није никакав гријех уколико недјељом или у празничне дане раде на жељезници. Буду ли радници због посла пропустили недјељну црквену службу „опростиће им то Бог и неће им уписати у гријех“, навео је Летица.⁸⁰³ „Не само да је слободно, већ је и света дужност сваког држављанина да без обзира на дан и празник смије товарити жељезничке вагоне кад то неопходни интерес државе захтјева“, наводи се марта 1917. у једном допису Епархијског Црквеног суда из Тузле.⁸⁰⁴

⁸⁰⁰ *Spomenica o patriotskom radu nastavnih zavoda u Bosni i Hercegovini za Svjetskog rata*, 21–22.

⁸⁰¹ АСПЦ, Дигитализована грађа. Митрополија Зворничко-тузланска уочи и за вријеме Првог свјетског рата (1891–1918).

⁸⁰² *Вјесник*, Сарајево, бр. 5, 15. април 1918.

⁸⁰³ *Исто*, бр. 3, 1. март 1918.

⁸⁰⁴ АСПЕЗТ, Парохијско звање Пурачић, кутија 8, досије 47, бр. 45. Допис

Сл. 40. Позив за прикупљање
костију

Земаљска влада је половином 1918. одлучила отворити дом за српску ратну сирочад у Рељеву. Митрополит Летица је позвао свештенство Дабробосанске митрополије да свако у својој парохији, најкасније до краја августа 1918, састави списак дјеце која ће се смјестити у овај дом. При пописивању су у обзир долазили само дјечаци узраста од шест до 11 година којима су очеви погинули у рату и који долазе из најсиромашнијих породица.⁸⁰⁵ Земаљски дом за ратну сирочад, први те

врсте у Босни и Херцеговини, свечано је отворен 28. августа 1918. у Рељеву. У дому је предвиђен смјештај за око 200 ратне сирочади православне вјероисповјести. Дјеца мушког пола су била махом узраста између шест и 14 година.⁸⁰⁶ За дјецу католичке вјероисповјести предвиђен је дом у Краљевој Сутјесци, док су муслимани били смјештени у посебан дом у Тузли.

Црквене власти су током рата често упозоравале вјернике да приликом прославе крсног имена троше прекомјерне количине хране и пића. Велики Управни и Просвјетни Савјет покушао је стати у крај оваквим рђавим обичајима. Митрополит дабробосански тражио је од подручног свештенства да опомињу вјернике како је у ратним данима свако непотребно састајање народа строго забрањено па се ни крсне славе не смију славити тако да се поједине куће приликом прослава међусобно посјеђују. Вјерници су се уједно требали уздржавати од неумјереног уживања у јелу и пићу. Многи Срби

Епархијског Црквеног суда из Тузле бр. 152 од 21. марта 1917.

⁸⁰⁵ *Вјесник*, Сарајево, бр. 10, 15. август 1918.

⁸⁰⁶ *Sarajevski list*, Сарајево, бр. 184, 29. август 1918.

нису марили за овакве наредбе па су дружењем по приватним кућама будили сумњу аустроугарских власти.⁸⁰⁷

Митрополит Петар Зимоњић такође је упозоравао вјернике да се окану лоших обичаја и претјеривања приликом прославе крсне славе, посебно у ратним околностима које су захтјевале штедњу и одрицање. Вјерници су замољени да прославе ограниче највише на један дан са напоменом да земаљске власти у ратно вријеме не трпе масовна и неовлаштена окупљања

народа, па макар то била и крсна слава.⁸⁰⁸ Позивајући се на молбу Земаљске владе од 12. децембра 1915. митрополит Иларион Радонић позвао је свештенство, а преко њега сав српски народ, да у вријеме рата обустави са досадашњим начином прослављања крсних слава. Напомиње се како у вријеме рата и опште оскудице сви треба да се клоне непотребних и скувих прослава, већ да обиљежавање славе ограниче само на вјерски обред. Најстроже су забрањена масовна окупљања, непотребна чашћавања и пијанчења.⁸⁰⁹

На састанку Великог Управног и Просвјетног Савјета одржаног јануара 1918. у Сарајеву расправљало се о оснивању посебног одбора за помоћ српској сиротињи у Босни и Херцеговини. За почасног предсједника је изабран митрополит Евгеније Летица, док су остали чланови били: Аристотел Петровић—предсједник, Владо Андрић—потпредсједник, Стево Марковић—први

Сл. 41. Митрополит Петар
Зимоњић

⁸⁰⁷ *Вјесник*, Сарајево, бр. 3, 1. септембар 1917.

⁸⁰⁸ *Исто*, бр. 6, 1. мај 1918.

⁸⁰⁹ АСПЕЗТ, Парохијско звање Пурачић, кутија 8, досије 46, бр. 1. Допис митрополита зворничко-тузланског Илариона Радонића бр. 274 од 7. децембра 1915.

секретар, Саво Љубибратић—други секретар и Милан Рајковић—благајник. Одлучено је да се ради сакупљања добровољних прилога развије јака усмена и писмена агитација. Предвиђено је да се у Српској народној банци у Сарајеву отвори посебан рачун на који би се уплаћивали прилози за сиромашне. Већ на првом састанку одбора прикупљено је око 40.000 круна помоћи.⁸¹⁰ Одбор је, између осталог, преузео дужност да помогне акцију слања сиромашне дјеце на прехрану у Хрватску и води бригу о тој дјечи. Поводом оснивања Одобра митрополит захумско-херцеговачки Петар Зимоњић се обратио свештенству и народу своје епархије позвавши их да материјално помогну његов рад.⁸¹¹

Српски црквено-школски одбор из Мостара отпремio је током рата из Херцеговине у Сријем, Бачку, Банат и Барању око 2.000 дјеце. За Србе интерниране у Добоју одбор је до 25. маја 1916. из 177 породица прикупио 2.297 комада одјеће и обуће укупне тежине 1.052 килограма.⁸¹² Половином 1918. на простору Монархије се према процјенама црквених власти на прехрани налазило око 10.000 српске дјеце из Босне и Херцеговине. Црквене власти позвале су родитеље чија су дјеца смјештена у хранитељским породицама да покушају обезбједити одјећу и обућу пред наступајућу зиму. Свештенство је било задужено да позове богатије породице да помогну сиромашним родитељима који наведене ствари нису били у стању обезбједити. Напоменуто је да на тлу Монархије има још око 1.500 слободних мјеста за смјештај дјеце, те да се настави са организовањем транспорта из најугроженијих крајева земље. Десет дана прије поласка дјеца су вакцинисана против богиња.⁸¹³ Велики Управни и Просвјетни Савјет у Сарајеву негодовао је због слабог одазива српских црквено-школских општина да прилозима у одјећи и обући помогну сиромашну дјецу која су се налазила на прехрани.⁸¹⁴

⁸¹⁰ *Sarajevski list*, Сарајево, бр. 20, 28. јануар 1918.

⁸¹¹ *Вјесник*, Сарајево, бр. 8, 1. јули 1918.

⁸¹² АХНК, Српска црквено-школска општина Мостар 1857–1919. Извјештај српског црквено-школског одбора у Мостару од 7. јула 1919.

⁸¹³ *Вјесник*, Сарајево, бр. 9, 1. август 1918.

⁸¹⁴ *Исто*, бр. 12, 1. октобар 1918.

Затварањем српских конфесионалних школа у Босни и Херцеговини током рата многи су учитељи изгубили посао те су они и њихове породице доведени у тешке материјалне неприлике. Велики Управни и Просвјетни Савјет је стога покренуо акцију помоћи тим породицама са напоменом да приоритет имају оне чији су мушки чланови мобилисани и налазе се на фронту или породице са више дјеце.

Велики Управни и Просвјетни Савјет у Сарајеву саопштио је маја 1918. како се велики број дјеце смјештене на прехрану ван граница Босне и Херцеговине почео враћати у родни крај. Најчешћи разлози били су немогућност да се дијете навикне на ново мјесто становања, носталгија за домом или неваљалост и непослушност због чега су их хранитељи враћали кући. Од парохијских власти се тражило да води прецизну евиденцију о броју повратника и разлозима због којих дјеца нису остајала на прехрани већ су враћена кући.⁸¹⁵ Велики Управни и Просвјетни Савјет је истог мјесеца обавијестио прекајску парохију како учестало добија молбе родитеља који траже да им се дјеца врате, често и без ваљаних разлога, што је стварало проблеме одборима за слање сиромашне дјеце на прехрану. „Ко је мислио дијете враћати, није га требао ни слати, а када се буду ако Бог да враћали, вратиће се опет у транспортима, као што су и отишли“, наводи митрополит Иларион у једном допису од 22. маја 1918.⁸¹⁶

По окончању рата почела су се прва дјеца враћати својим домовима у Босну и Херцеговину, најчешће преко Босанског Брода, Приједора и Босанског Новог.⁸¹⁷ Нису били ријетки случајеви да су поједине старатељске породице без дјеце усвојиле избјеглу дјецу, претходно у договору са њиховим родитељима или старатељима. Укупан број дјеце из Босне и Херцеговине који је током рата био смјештен ван граница покрајина био је 12.270. Са простора Босанске Крајине највише

⁸¹⁵ АСПЦ, Дигитализована грађа. Митрополија Зворничко-тузланска учини и за вријеме Првог свјетског рата (1891–1918).

⁸¹⁶ АСПЦ, Дигитализована грађа. Митрополија Зворничко-тузланска учини и за вријеме Првог свјетског рата (1891–1918).

⁸¹⁷ АБиХ, ЗВ, бр. 4.829, 91/16/7, 1919.

их је било из Петровца (714), Бање Луке (374), Бихаћа (364), Кључа (361), Санског Моста (324) и Крупе (310). Управо из Петровца је највише дјеце остало да живи у новој средини, њих чак 264.⁸¹⁸ Не постоје прецизни подаци о броју дјеце из Босне и Херцеговине која су умрла од глади и болести током рата. Лист *Глас слободе* је августа 1918. објавио како је у покрајинама током рата умрло нешто више од 100.000 дјеце, и то по годинама: 1914 (26.474), 1915 (30.447), 1916 (25.935) и 1917 (18.130).⁸¹⁹

Ратна психоза, страдања и велика материјална немаштина нужно су са собом повлачили низ негативних појава у друштву. Како се рат ближио крају тако је дисциплина у народу све више опадала, а кривични преступи против лица и имовине све чешћи. Митрополит захумско-херцеговачки Петар Зимоњић обавјестио је подручно свештенство да је Земаљска влада 17. фебруара 1918. донијела одлуку о проглашењу пријеког суда у котарима Билећа, Фоча, Гацко, Невесиње, Требиње и Столац. Од предсједника црквено-школских одбора је затражио да народ упуте да се клони свих оних акција које би га довеле пред пријеки суд, да се покорава државним властима и својски поради на одржавању јавног мира и поретка.⁸²⁰ Црквене власти су због примјетног опадања хришћанског морала упозоравале парохијско свештенство да као духовни пастири будно мотре на овакве појаве и покушавају их спријечити. Посебно је скренута на пажњу на масовну употребу алкохола у народу.⁸²¹ Како је велики број мушкараца током рата мобилисан у аустроугарску војску и упућен на фронт, црквене власти су примјетиле појаву тзв. дивљих бракова, односно да супруге мобилисаних лица одржавају интимне везе са другим мушкарцима. Свештенство је позивано да утиче на спречавање таквих појава, а оне који су се упустили у такве односе да упозори да такве забрањене везе са собом повлаче озбиљне црквене

⁸¹⁸ М. Папић, *Spasavanje bosansko-hercegovačke djece u Prvom svjetskom ratu*, у: *Pregled*, Сарајево, год. LXVIII, бр. 4, април 1978, 589.

⁸¹⁹ *Glas slobode*, Сарајево, бр. 65, 21. август 1918.

⁸²⁰ АБиХ, ЗВ, през. бр. 50.878, 4. III 1918.

⁸²¹ *Вјесник*, Сарајево, бр. 3, 1. март 1918.

казне.⁸²² Епархијски Црквени суд у Тузли упозорио је јануара 1917. како се у народу опазила „жалосна појава“ да многе жене мобилисаних војника живе у конкубина-ту. Даље се каже како међу онима који треба да пазе на морал народа у првом реду стоје црква и свештенство. Митрополит Иларион наводи како су црквене власти и свештеници дужни „са повећаном ревношћу“ чувати и бранити брачну чистоћу, а посебно оних жена чији су мужеви отишли у војску.⁸²³

Окружнице сличног садржаја понављале су се и у каснијим приликама. Тако је митрополит Иларион Радонић априла 1918. упозорио како је уочена појава „да је у извјесним круговима нашег народа морално владање знатно попустило“ што је приписано ратним околностима. Радонић је нагласио како црква и свештенство имају посебну дужност да „неморал тријебе, а моралност у народу шире“, па је позвао свештенство да са повећаном ревношћу ради на сузбијању негативних појава у друштву.⁸²⁴ Митрополит Летица је исте године позвао свештенство „да посебну пажњу посвети сузбијању сваке врсте безакоња и нереда, који су у задње вријеме душом народном овладали, а особито да сузбија у народу склоност ка уживању прекомјерног пића, прељубу, блуд“.⁸²⁵ Митрополит захумско-херцеговачки Петар Зимоњић тражио је од свештенства да проповједима дигне свој глас против неморала „који се у ово мутно вријеме као нека страшна авет све више шири у народу“.⁸²⁶

Парохијско свештенство епархије Захумско-херцеговачке упутило је септембра 1916. Великом Управном и Просвјетном Савјету допис у којем су наведене очајне материјалне прилике у којима се налазило свештенство. У писму се наводи како је четири петине свештенства

⁸²² Исто, бр. 6, 15. новембар 1917.

⁸²³ АСПЕЗТ, Српско-православна парохијско звање у Обудовцу и Човић Пољу и Српска православна црквено-школска општина у Обудовцу, кутија 145, досије 575, бр. 18. Допис Епархијског Црквеног суда Зворничко-тузланског бр. 9 од 9. јануара 1917.

⁸²⁴ АСПЕЗТ, Парохијско звање Пурачић, кутија 9, досије 48, бр. 87. Допис митрополита зворничко-тузланског Илариона Радонића бр. 179 од 28. априла 1918.

⁸²⁵ Вјесник, Сарајево, бр. 6, 1. мај 1918.

⁸²⁶ Исто, бр. 10, 15. август 1918.

одсутно из својих парохија, неке парохије су сасвим расељене, па су многи свештеници остали без свог иметка. Приходи од епатрихелских такси сасвим су пресакли или су пали на најмању мјеру. Наиме, одлуком Великог Управног и Просвјетног Савјета од 3. јануара 1915. свештенству је одузето од плате 400 круна годишње које је раније примало. Оскудица је постала толико неподношљива да је довела свештенство до просјачења. Зато је затражена помоћ како би се ублажиле тешке материјалне прилике томо рата. Допис су потписали свештеници Тома Братић, Никола Којо, Владимир Богдановић и Стеван Шиниковић.⁸²⁷

Билећки и мостарски протопрезвитери Ђорђе Периновић⁸²⁸ и Никола Којо⁸²⁹ упутили су почетком 1918. допис Земаљској влади у којем су указали на низ тешкоћа којима је изложено православно свештенство у Херцеговини. Потписници су молили владу у Сарајеву да им притекне у помоћ, те им по могућности што прије исплати обустављену допуну плате за раздобље од 1915. до 1917. Напоменуто је како је материјално стање свештенства у Херцеговини „за вријеме овог дугог и тешког рата, постало је још несносније, те су готово сви свештеници дошли дотле, да оскудијевају са својим фамилијама и у ономе, што је за живот најпотребније“. Даље је

⁸²⁷ М. Шовљаков, *Писма интернираних Срба свештеника и учитеља из Арада Великом Управном и Просвјетном савјету у Сарајеву и Карловачкој митрополији 1914–1916*, у: Арадска тврђава – Логор за српске интернирце у Првом светском рату, Темишвар 2014, 111–112.

⁸²⁸ Ђорђе Периновић се родио 1857. у Билећи. Образовао се у Требињу и манастиру Дужи. За ђакона и презвитера је рукоположен 1878. Од 1881. до смрти налазио се на мјесту пароха у Билећи. Године 1883. је именован надзиратељем Билећког протопрезвитерата. Црвеним појасом је одликован 1890. Чин протопрезвитера је добио 1907. Био је члан Мировинског фонда; *Источник*, Сарајево, год. XIX, бр. 11–12, 1905, 341; *Српска православна Херцеговачко-захумска митрополија при крају 1900. године*, 85.

⁸²⁹ Никола Којо је рођен 1862. у Стоцу. До 1887. када је рукоположен, учитељовао је у више херцеговачких села. Свештеничку дужност је обављао 35 година службујући у Улогу, Калиновику, Благају и Мостару. Од 1912. се налазио на мјесту мостарског пароха и управитеља Мостарског протопрезвитерата. Почетком Првог свјетског рата је ухапшен и држан за таоца у Мостару. У Жегар крај Бихаћа је интерниран 1915, а одатле у Коњиц. Син Душан је погинуо као српски добровољац 1916. у Добруци. Умро је у Сплиту 1921; *Источник*, Сарајево, год. XIX, бр. 11–12, 1905, 342.

наведено како је током 1915/1916. године 19 свештеника од Земаљске владе добило подршку од по 400 круна, за 1916/1917. годину 31 свештеник је добио по 400, а њих петорица по 100 круна подршке. У јануару 1918. године 20 свештеника су као вјероучитељи народних основних школа добили за набавку одјеће и обуће по 250 круна, а један 150 круна подршке.⁸³⁰ У једном документу Епархијског Управног и Просвјетног Савјета у Тузли из фебруара 1918. наводи се како свештеничка плата, уз смањење епитрахелских прихода, није у могућности да подмири потребе свештеника и његове породице. Стога је апеловано на црквено-школске општине да према могућностима одреде својим свештеницима помоћ која би се исплаћивала у мјесечним ратама.⁸³¹

Истовремено је Епархијски Црквени суд из Тузле у писму упућеном генералу Стјепану Саркотићу навео како је материјални положај чиновника црквених судова донекле побољшан тиме што су им одобрени петогодишњи доплатци, те повећана почетна плата са четири на шест хиљада круна годишње. Епархијски суд је Саркотића именовао најзаслужнијим за ово побољшање те му се у име свих чиновника топло захвалио.⁸³²

⁸³⁰ АХНК, Збирка Мостар и Херцеговина 1815–1952. (ЗМХ–6, 1916); М. П. Радусинових, *Три документа о ратним патњама српског народа и свештенства у Херцеговини (1914–1918)*, 167–172.

⁸³¹ АСПЕЗТ, Парохијско звање Пурачић, кутија 9, досије 48, бр. 33. Допис Епархијског Управног и Просвјетног савјета у Тузли бр. 98 од 22. фебруара 1918.

⁸³² АБиХ, ЗВ, през. бр. 80243, 11. IV 1918.

8. Српска православна црква и свештенство у данима ослобођења и уједињења

8.1. Слом аустроугарских власти и формирање Народних вијећа

Аустроугарски цар Карло је почетком априла 1917. у дворцу Лаксенберг примио поклонствену депутацију од 25 чланова из Босне и Херцеговине коју је предводио Стјепан Саркотић. Земаљски поглавар је одржао говор у којем је истакао како непријатељ ширењем неистина покушава остварити оно што му није пошло за руком на бојном пољу. Додао је како становништво покрајина стоји на позицијама нераскидиве заједнице са Монархијом, која једина може да осигура његов развој. Цар се похвално изразио о јунаштву босанско-херцеговачких трупа и пожртвованости грађана Босне и Херцеговине.⁸³³ Министар Буријан се почетком 1917. такође похвално изразио о лојалном и патриотском држању већине грађана Босне и Херцеговине. Буријан је рекао да се због претходних догађаја у земљи, а који су били посљедица великосрпске пропаганде, не смије оптуживати цјелокупно становништво. „Малена се Србија не била никада усудила, да тако изазивно и смјело наступи, кад не би била сигурна потпора Русије. Краљевина Србија је била само лутка, којој су жице други потезали“, навео је Буријан.⁸³⁴ Заједнички министар финансија је крајем 1917. изјавио како је рјешавање кметовског питања стало због рата, али ће се по завршетку сукоба откуп кметова проводити бржим темпом. Буријан је признао како су економске прилике у Босни и Херцеговини веома тешке и да ће рат оставити трајне посљедице на државни организам.⁸³⁵

⁸³³ *Hrvatski list*, Pula, br. 90, 1. travanj 1917.

⁸³⁴ *Исмо*, br. 586, 18. veljače 1917.

⁸³⁵ *Sarajevski list*, Sarajevo, br. 274, 13. novembar 1917.

О Српској православној цркви и њеном статусу у земљи расправљало се на састанку аустроугарских војних команданата: генерала фон Ремена, генералног гувернера Србије, генерала фон Саркотића, земаљског поглавара за Босну и Херцеговину и генерала Клам-Мартинића, гувернера Црне Горе, одржаном половином маја 1918. у Сарајеву. Генерал Саркотић је био мишљења да је појава југословенства пролазна ствар, те да је политички покрет присутан на југу Монархије (покрет за уједињењем југословенских земаља, прим. Б. М.) у земљу унесен извана. Саркотић је напоменуо да би у случају стварања југословенске државе у њој дошло до борбе за превласт између Срба и Хрвата, те би таква држава изнутра била веома нестабилна.⁸³⁶ По њему, није било сумње да би у таквој држави црква имала важну улогу, па чак не би било искључено да Србима пође за руком да „бизантинизам” дотјерају све до обала Јадрана. За Босну и Херцеговину Саркотић је предвиђао два рјешења: припајање Хрватској или припајање Мађарској као „*corpus separatum*”. Саркотић је 50 одсто становништва земље сматрао политички нелојалним, те би по њему они у случају припајања земље Хрватској „учинили непоузданим још увијек цару одани хрватски народ”. Саркотић је сматрао како се школе и цркве морају држати под строгим контролом ради учвршћивања династичког осјећаја у народу. „Будућност ће дати право мојој тврдњи да никоме неће успјети Србе наговорити да пређу на другу вјеру“, рекао је Саркотић и додао: „Духовници морају бити потпуно одгојени и морају постати органима државе“. Ово је према њему требало постићи најприје dobrим школовањем, високим платама и одвајањем свештенства од свјетовних елемената.⁸³⁷

Сличне ставове Саркотић је дао нешто раније у једном интервјуу за *Pester Lloyd*. Похвалио је храбро држање босанско-херцеговачких чета пред непријатељем и патриотско држање „већег дијела пучанства”. Саркотић је наивно вјеровао да ће се и онај дио народа који

⁸³⁶ ХАС, ЗВ-252, Сарајево, 13/14. мај 1914.

⁸³⁷ Исто.

је залутао освијестити и увидјети „да ова земља, посвећена крвљу племенитога Хабзбурговца“ за сва времена припада Монархији. „Моје је увјерење, да ниједна сила на свијету осим Аустроугарске, нема убудуће шта радити у овим земљама, нити ће имати у њима какова посла“, додао је Саркотић. Интервју је закључио ријечима да „у срца младежи треба усадити вјерност према династији, марљивост и чувство дужности“, признајући ипак да за такав одгој треба доста времена.⁸³⁸

У вријеме када су аустроугарски генерали расправљали о будућем статусу Босне и Херцеговине у земљи је све више јачала југословенска пропаганда. Бањолучки окружни предстојник именовao је свештеника Алексу Поповића из Добрљина као једног од главних пропагатора југословенске идеје у Босанској Крајини. Преноснике те инфекције требало је тражити међу свештеничким хаљинама, закључио је овај аустроугарски званичник.⁸³⁹

Група српских политичких затвореника, међу којима Васиљ Грђић, Матија Поповић, Коста Гњатић, Тодор Беатовић и Чедо Милић, поздравили су октобра 1918. формирање нових народних власти. „Глас Народног вијећа уједињених Срба, Хрвата и Словенаца о оснивању самосталне државе свих Југословена прошао је све зидове и запреке и допро и преко тврдых зидина зеничке тамнице у ћелије и крлетке Срба политичких затвореника. Овај је глас дочекан и овдје у тамници са највећим усхићењем. Срце нам је препуно весеља да троимени наш народ стоји на прагу своје сигурне лијепе будућности. Овом општем народном покрету прикључујемо се и ми Срби, политички затвореници по тамницама, од свег срца“, наводи се у писму упућеном Атанасију Шоли у Сарајево.⁸⁴⁰ Потписници ове изјаве пуштени су 1. новембра на слободу из зеничке казнионице, а два дана касније на слободи су се нашли и осуђеници из процеса Гаврилу Принципу и другима:

⁸³⁸ *Sarajevski list*, Sarajevo, br. 30, 30. januar 1917.

⁸³⁹ Ђ. Микић, *Бања Лука на Крајини хвала*, 419–420; АБиХ, ЗВ, бр. 12.179, 2. IV 1918.

⁸⁴⁰ АБиХ, Народно вијеће СХС за Босну и Херцеговину, Главни одбор, бр. 9/1918.

Васо Чубриловић, Цвјетко Поповић, Иван Крањчевић и Цвијан Стјепановић.⁸⁴¹

На челу мреже одбора народних вијећа налазио се Главни одбор Народног вијећа за Босну и Херцеговину чије су предсједништво чинили: Глигорије Јефтановић, др Јозо Сунарић, др Халидбег Храсница, др Саво Љуби-братић и др Хамид Сврзо.⁸⁴² При успостављању народних вијећа по Босанској Крајини у јесен 1918. ангажовали су се свештеници Никола Костић, Душан Суботић и Душан Кецмановић. Агитујући и обавјештавајући народ на терену, Суботић је за идеју уједињења придо-био многе грађане, међу њим и муслимане.⁸⁴³ У дани-ма распада Аустроугарске и формирања нових власти у Босни и Херцеговини велики број српских свештеника учествовао је у раду новооснованих одбора Народног вијећа СХС за Босну и Херцеговину: Милан Божић (Вишеград),⁸⁴⁴ Атанасије Косорић (Рогатица),⁸⁴⁵ Нико-ла Костић (Бања Лука),⁸⁴⁶ Манојло Варагић (Жепче),⁸⁴⁷ Симо Поповић (Босански Брод),⁸⁴⁸ Видак Вишњевац (Гацко),⁸⁴⁹ Никодим Новаковић (Босански Петровац),⁸⁵⁰ Коста Божић (Травник),⁸⁵¹ Стојан Враћешевећ (Бихаћ),⁸⁵² Шпиро Убавић (Мркоњић Град),⁸⁵³ Миле По-падић (Кључ),⁸⁵⁴ Јован Обрадовић (Доњи Вакуф)⁸⁵⁵ и Славко Вујасиновић (Босанска Дубица).⁸⁵⁶

На улице Босанске Костајнице 24. октобра изашло је око 3.000 људи носећи српске тробојнице и кличући америчком предсједнику Вудро Вилсону. Поворци се

⁸⁴¹ *Glas slobode*, Sarajevo, br. 87, 6. novembar 1918.

⁸⁴² N. Šehić, *Bosna i Hercegovina 1918–1925, privredni i politički razvoj*, Sarajevo 1991, 12.

⁸⁴³ Ђ. Микић, *Бања Лука на Крајини хвала*, 423–424.

⁸⁴⁴ АБиХ, Народно вијеће СХС за Босну и Херцеговину, Главни одбор, бр. 56.

⁸⁴⁵ *Исто*.

⁸⁴⁶ *Исто*, бр. 106.

⁸⁴⁷ *Исто*, бр. 123.

⁸⁴⁸ *Исто*, бр. 150.

⁸⁴⁹ *Исто*, бр. 167.

⁸⁵⁰ *Исто*, бр. 168.

⁸⁵¹ *Исто*, бр. 186.

⁸⁵² *Исто*, бр. 219.

⁸⁵³ *Исто*, бр. 239.

⁸⁵⁴ *Исто*, бр. 262.

⁸⁵⁵ *Исто*, бр. 309.

⁸⁵⁶ *Исто*, бр. 323.

пред православном црквом обратио један православни свештеник истичући да су Хрвати и муслимани током рата починили много зла према Србима и да ће када краљ Петар ослободи Босну и Херцеговину освета бити по народној изреци – зуб за зуб.⁸⁵⁷ Аустроугарским војницима који су се повлачили са фронта одузимано је оружје, а свештеници и учитељи позивани су да брину о одржавању реда и мира, посебно по селима у којима су формиране тзв. народне страже.⁸⁵⁸ Паљевина и пљачкања беговских чардака било је у многим дијеловима Босне и Херцеговине, али не свуда једнако интензивно. У околини Бање Луке сељаци су устали на ноге, убијали аге и субаше и пљачкали њихову имовину. Сматрало се да ови поступци представљају освету за злочине шуцкора из 1914.⁸⁵⁹ Свештеник Милан Илић записао је како је крајем 1918. „зелени кадар“ био веома раширен на простору Козаре, а њихов вођа био је неки разбојник Саво Зорић. Илић је оптуживао свештеника Душана Суботића да је био у вези са Зорићем.⁸⁶⁰

Српска војска прешла је почетком новембра на територију Босне и Херцеговине код Вардишта гдје је дошло до састанка представника ГО Народног вијећа и војводе Степе Степановића.⁸⁶¹ У Вишеграду је приређен свечани дочек српској војсци коју је крај рзавског моста поздравио прота Гавро Гашић из Сарајева као изасланик Народног вијећа.⁸⁶² Српска војска се потом упутила ка Сарајеву.

У намјери да осигура мир и безбједност Народна влада је у неким дијеловима земље увела пријеке судове, а посебно тамо гдје су трајали аграрни немири. Тако су пријеки судови уведени 6. новембра у Брчком, а дан послје у Бањој Луци и Дервенти. У неким дијеловима Херцеговине пријеки судови уведени су тек по-

⁸⁵⁷ B. Hrabak, *Dezerterstvo, zeleni kadar i prevratna anarhija u jugoslovenskim zemljama 1914–1918*, Novi Sad 1990, 215.

⁸⁵⁸ Исто, 216.

⁸⁵⁹ Исто, 282.

⁸⁶⁰ M. Ilić, *Opraštanje sa životom jajačkog paroha*, 185.

⁸⁶¹ Đ. Mikić, *Austrougarska ratna politika*, 506; N. Šehić, *Bosna i Hercegovina 1918–1925*, 22.

⁸⁶² *Вечерње новости*, Београд, бр. 19, 12. новембар 1918.

четком 1919.⁸⁶³ Страхујући од аустроугарских војника у повлачењу парох Никола Костић је од Народног вијећа у Загребу тражио помоћ када је чуо да око хиљаду војника из Приједора долази у Бању Луку.⁸⁶⁴ Како би се осигурала безбједност Одбор Народног вијећа у Бањој Луци објавио је проглас народу којим је свима забрањено кретање по граду послје осам часова навече, осим оним лицима која су имала посебно дозволу. Гостионичари су под пријетњом тешких казни упозорени да не смију продавати алкохолна пића ни у локалимa ни изван њих.⁸⁶⁵

Народна влада упутила је допис војводи Степи Степановићу којим је затражена помоћ српске војске при сређивању унутрашњих прилика у земљи. Убрзо је потврдан одговор војводе Степановића стигао предсједнику Народне владе Атанасију Шоли.⁸⁶⁶ Одлуком Народне владе за Босну и Херцеговину одржање реда, заштита имовине и личне безбједности повјерено је српској војсци.⁸⁶⁷ Главна брига власти била је да се осигура мирно повлачење аустроугарске војске из земље, која је била у потпуном расулу па је изазивала немир међу становништвом. Осим тога, требало је обезбједити војне магацине и складишта који су били изложени пљачки и отимачини.⁸⁶⁸ Српска врховна команда наложила је 17. новембра слање војске ради одржавања реда у Бању Луку, Приједор, Босанску Градишку и Босански Нови.⁸⁶⁹ Народно вијеће упутило је позив војницима који су се повлачили са фронта да се кући врате у миру и поштују законе.⁸⁷⁰ Предсједник владе Атанасије Шола упутио је телеграм свим окружним областима обавјештавајући их о уласку српске војске у земљу и упозоравајући да

⁸⁶³ E. S. Omerović, *Elementi represije u radu Narodnog vijeća Slovenaca, Hrvata i Srba za Bosnu i Hercegovinu i Narodne vlade za Bosnu i Hercegovinu*, у: *Historijska traganja*, br. 3, Sarajevo 2009, 196–197.

⁸⁶⁴ B. Hrabak, *Dezerterstvo, zeleni kadar i prevratna anarhija u jugoslovenskim zemljama 1914–1918*, 283.

⁸⁶⁵ *Народна воља*, Бања Лука, бр. 6, 16. новембар 1918.

⁸⁶⁶ АБиХ, Народна влада, през. бр. 14.233/1918.

⁸⁶⁷ *Narodno jedinstvo*, Sarajevo, br. 14, 16. XI 1918.

⁸⁶⁸ N. Šehić, *Narodno vijeće SHS za Bosnu i Hercegovinu i njegova djelatnost nakon sloma Austro-Ugarske*, у: *Prilozi*, Sarajevo, br. 19, Sarajevo 1982, 177.

⁸⁶⁹ *Исмо*, 285.

⁸⁷⁰ *Narodno jedinstvo*, Sarajevo, br. 4, 6. novembar 1918.

ће свако ко се огријешу о ред, мир, туђе власништво или личну слободу бити од стране комананата српске војске предат суду.⁸⁷¹ О размјерама потпуног расула у аустроугарској војсци свједоче подаци из сарајевског *Полицајног листа* који је током 1918. објавио безмало 1.200 потјерница за дезертерима.⁸⁷² Орган Социјално-демократске странке Босне и Херцеговине придружио се позивима да се у земљи сачува ред и мир, наводећи да је свако ко распаљује мржњу међу Србима и Хрватима „непријатељ слободе и народне будућности“.⁸⁷³

Тузланско градско вијеће донијело је 1. новембра одлуку да за потребе Народног вијећа издвоји 50.000 круна из текућих прихода. Позвали су становништво града Тузле да забораве међусобне размирице – „плод досадашњег система *divide et impera*“. Тузланске власти изразиле су жаљење због неправди нанесених „браћи Србима“ током рата.⁸⁷⁴ Сличан новачани износ у корист Народне владе прикупили су и грађани Бихаћа.⁸⁷⁵

Оснивање локалних одбора Народног вијећа није свуда текло глатко. Незадовољни избором чланова, Срби из Љубиња затражили су да се Народно вијеће распусти и да се одреде нови избори. „Одбор котарског Народног вијећа у Љубињу састављен је и изабран по вољи и жељи појединаца и то оних који су познати и окаљани у току овог рата, за које ће народ у одређено вријеме изнијети њихова злодјела и проти којима је овај наш народ због тих недјела веома огорчен, (...). Народ овог котара у овим данима слободе тражи да се сви људи који имају слабу прошлост од стране из управљања у народним пословима у нашем котару“, наводи се у представци Љубињаца.⁸⁷⁶

⁸⁷¹ N. Šehić, *Bosna i Hercegovina 1918–1925*, 24.

⁸⁷² *Policijski list za Bosnu i Hercegovinu*, Сарајево, бр. 1–40, 1918.

⁸⁷³ *Glas slobode*, Сарајево, бр. 87, 6. новембар 1918.

⁸⁷⁴ Први на листи потписника био је тузлански начелник Осман Виловић који се иначе током рата истицао као послушни поданик посебно ангажован при хуманитарним акцијама прикупљања помоћи аустроугарским војницима на фронту и њиховим породицама. Виловић је почетком новембра 1918. у име грађана Зенице поздравио Народну владу увјерујући их у „непоколебљиву послушност и оданост“; *Narodno jedinstvo*, Сарајево, бр. 8, 10. новембар 1918.

⁸⁷⁵ *Исто*, бр. 14, 16. новембар 1918.

⁸⁷⁶ Наведена су и имена лица која су имала „слабу прошлост“: Јово Бјелобрк,

У Сарајеву „ослобођеном тешких ланаца ропства и тираније“ завладала је еуфорија уочи доласка српске војске, а војводи Степановићу приређен је посебно свечан дочек.⁸⁷⁷ Српску војску су на станици дочекали Глигорије Јефтановић, Војислав Бесаровић, Атанасије Шола са члановима владе, српски и хрватски соколи, Народна гарда, локалне власти и мноштво грађана. Пред зградом Народне владе ослободиоце је поздравио Васиљ Грђић.⁸⁷⁸ На мјесту атентата говор је одржао др Јово Зубовић.⁸⁷⁹ Српски и пројугословенски листови писали су са нескривеним симпатијама о доласку српске војске наводећи да се ради о једном од најважнијих датума у историји Босне и Херцеговине.⁸⁸⁰ Дио муслиманске јавности, недовољно информисан и затечен новонасталим историјским догађајима, дочекао је долазак српске војске са зебњом плашећи се за безбједност себе и своје имовине. Ипак, понашање српске војске на терену убрзо је развејало такве страхове и показало муслиманима да немају разлога за бригу.⁸⁸¹ Шериф Арнаутовић се 12. новембра у име муслимана захвалио пуковнику Недићу на „братском држању српске војске“ нагласивши како су, упркос почетном страху, муслимани „срећни што су се увјерили да је српска војска дошла братски без намјере ма какве освете“.⁸⁸² „Шериф, дакле,

Лука Гњатић, Милан Гаковић, Махмут Зећић, Мехо Бурек, дон Лука Крстић, Лазо Ђук, Хамза Бакшић, Иван Томашевић, и Милан Шутвић; АБиХ, Народно вијеће СХС за Босну и Херцеговину, Главни одбор, бр. 286/1918. Протест Срба у Љубињу од 28. новембра 1918.

⁸⁷⁷ Б. Младеновић, *Штампа Босне и Херцеговине о дочеку српске војске новембра 1918*, у: Научни скуп Србија 1918. и стварање југословенске државе, Београд 1988, 382.

⁸⁷⁸ „Бели Орлови, раскидасте окове ропства, вјековнога ропства уњетаваног, гаженога народа од Соче до Вардара. Бели Орлови, донесете слободу народу Срба, Хрвата, Словенаца и онђе гдје је до сада било није, (...) Добро нам дошли Бијели Орлови. Скините мрежу с очију наших! Одагнајте бојазан из срца, коју нагомила ропство, да се устручавају приближити Вам се“, рекао је том приликом Грђић; *Вечерње новости*, Београд, бр. 20, 13. новембар 1918.

⁸⁷⁹ „Народ се до дубоке ноћи није разилазио кућама, већ је по градским улицама у шетњи давао маха својим радосним осјећајима. Овакав дочек и овакву радост Сарајево није доживело од свог постанка“; *Вечерње новости*, Београд, бр. 19, 12. новембар 1918.

⁸⁸⁰ Б. Младеновић, *Штампа Босне и Херцеговине о дочеку српске војске новембра 1918*, 383.

⁸⁸¹ *Исто*, 385.

⁸⁸² *Narodno jedinstvo*, Sarajevo, br. 11, 13. novembar 1918.

опет уз владу“, коментарисао је *Глас слободе* Арнаут-вићево понашање, додајући: „Он је до задњег часа био уз аустријско-мађарску владу и у задњи час хтио да прода Босну Мађарима, а сада већ изјављује своју вјерност Србији и српској династији“. ⁸⁸³ У сличном тону писала је бањолучка *Држава* која се са великом дозом ироније запитала како је могуће да Адемага Меших, „човјек који болује од лојалности“, још није послао изјаву лојалности новим властима у Београд. ⁸⁸⁴ У посјету пуковнику Недићу дошао је и др Никола Мандић који је изразио радост због доласка српске војске у Босну и Херцеговину. ⁸⁸⁵ У међувремену, Народна влада је упутила окружницу локалним органима власти и свим јавним установама којом је од њих затражила да се у јавном простору уклоне обиљежја старог режима. ⁸⁸⁶

Српска војска ослободила је Тузлу 14. новембра. Данима раније у граду се осјећала велика узбуђеност и весеље. Улице су биле окићене цвијећем и српским тробојкама. Члан Народног вијећа у Тузли Матија Поповић поздравио је ослободиоце у име окупљеног народа. „Ми, који смо знали да мачем у руци штитимо нашу заједничку отаџбину против непријатеља—знамо данас да унесемо у њу закон демократског доба: слободу, братство и једнакост“, рекао је том приликом српски поручник Милорад Ћеринић. ⁸⁸⁷

Два дана касније српска војска је свечано ушла у Мостар. Град је био окићен српским и хрватским заставама, те сликама краља Петра. Поздравни говор на жељезничкој станици одржао је предсједник одбора Народног вијећа Перо Шантић. Окупљенима су се потом обратили митрополит Зимоњић и свештеник Марко Поповић који је прочитао раније написани говор Алексе Шантића. У вечерњим часовима ослободиоцима је приређен свечани банкет у хотелу „Неретва“. ⁸⁸⁸

У Бањој Луци је владала свечарска атмосфера уочи

⁸⁸³ *Glas slobode*, Sarajevo, br. 89, 14. novembar 1918.

⁸⁸⁴ *Држава*, Бања Лука, бр. 12–13, 26. јануар 1919.

⁸⁸⁵ *Narodno jedinstvo*, Sarajevo, br. 11, 13. novembar 1918.

⁸⁸⁶ *Исто*, br. 12, 14. novembar 1918.

⁸⁸⁷ *Исто*, br. 33, 4. decembar 1918.

⁸⁸⁸ *Исто*, br. 15, 17. novembar 1918.

доласка српске војске. Српски свештеници су по околним селима сакупљали добровољне новчане прилоге за дочек ослободилаца. Свештеник Раде Милошевић је само у Пискавици прикупио више од 5.000 круна.⁸⁸⁹ У штампи је истакнуто да од постанка града није било значајнијег датума за Бању Луку од 21. новембра 1918. Градске улице биле су свечано окићене заставама, цвијећем, сликама краља Петра и натписима којима су поздрављени ослободиоци. Српску војску су на жељезничкој станици дочекали чланови Народног вијећа. Први је из воза изашао пјешадијски мајор Драгољуб Бајаловић. У име грађана Бање Луке српску војску је најприје поздравио подначелник Паво Гргић. Потом је ријеч узео свештеник Никола Костић. „Мала је људска ријеч у овоме часу гдје историја говори. Сувише су силна осјећања, а да би их могла уста изразити. Када би срца наша извадили, онда би видјели све трзаје велике радости“, рекао је Костић том приликом.⁸⁹⁰ Војску је потом поздравио Махмуд-бег Џинић увјеравајући ослободиоце у вјерност и оданост муслимана. Свечано благодарјење за побједу српског оружја одржано је у православној цркви и џамији. Говор је одржао митрополит Василије Поповић.⁸⁹¹

Слична атмосфера забиљежена је широм Босне и Херцеговине. Српска војска дочекана је свечано и у Приједору. Ослободиоце је на жељезничкој станици поздравио градски начелник Хусреф бег Капетановић. Клицало се краљу Петру, Србији и Југославији. Атиф Ситница је у говору нагласио потпиривање мржње између муслимана и других народа у земљи које је аустроугарским властима често полазило за руком „јер се исламски елеменат налазио на ниском ступњу просвете“. На челу ондашњег „Одбора за дочек српске војске“ налазио се др Перо Ивановић.⁸⁹² Српску војску је пред православном црквом у Гацку благосиљао мјесни парох

⁸⁸⁹ *Народна воља*, Бања Лука, бр. 8, 19. новембар 1918.

⁸⁹⁰ *Исто*, бр. 9, 26. новембар 1918; *Држава*, Бања Лука, бр. 1, 24. новембар 1918.

⁸⁹¹ *Народна воља*, Бања Лука, бр. 9, 26. новембар 1918.

⁸⁹² *Narodno jedinstvo*, Sarajevo, бр. 36, 7. децембар 1918; *Држава*, Бања Лука, бр. 3, 4. децембар 1918.

Јован Поповић. Свечана поворка је прошла кроз чаршију гдје је војску поздравио градски начелник Хамидага Куртовић.⁸⁹³ Пред хотелом је направљен славолук, а у хотелу је приређен свечани банкет.⁸⁹⁴ Српску војску која је из правца Ливна дошла у Гламоч у име окупљених грађана поздравио је Исаија Митровић.⁸⁹⁵ У окићеном Гламочу војску је поздравио предсједник одбора Народног вијећа свештеник Симо Бањац.

Командант српских чета потпуковник Живан Ранковић је три дана по уласку српске војске у Сарајево посјетио ондашње вјерске старјешине – митрополита Евгенија Летицу, реис ул улему Мехмед Џемалудина Чаушевића, надбискупа Јосипа Штадлера, надрабина др Морица Левија, надрабина др Самуела Весела и жупника Ј. Л. Шефера.⁸⁹⁶ Реис ул улема Чаушевић је на банкету уприличеном у част српских официра поздравио српску војску слједећим ријечима: „Драга браћо, у овим свечаним данима, када свјетска историја закреће свој ток и одавно жељено сунце златне слободе помаља уморним и подјармљеним народима своје лице, налазим се у угодном положају да могу овдје поздравити пионире и заштитнике наше младе слободе, да могу поздравити овдје јунаке храбре српске војске, (...). Ја вас увјеравам да ће муслимани Босне и Херцеговине знати увијек достојно цијенити те братске заслуге и очувати у успомени овај први сусретај након бурних стољећа“.⁸⁹⁷

⁸⁹³ Котарски предстојник Звонимир Турина је том приликом изјавио: „Добро нам дошла славна и јуначка војско! Добро нам дошли мили ослободитељи наши! Након петстогодишњег стењања под османлијском канџијом љутом те четрдесетгодишњег робовања под још љућим аустријским апсолутизмом, сину нам ових дана први пута звијезда слободе“; *Narodno jedinstvo*, Sarajevo, br. 39, 10. decembar 1918.

⁸⁹⁴ Све се завршило око поноћи пијанком током које су појединци затражили хапшење свештеника Јована Поповића „чије понашање током рата није било идеално“, записао је Ристо Грђић, свједок ових догађаја; Р. Грђић, *Успомене посланика и управника Српске Патријаршије* (приредио: М. Спајић), Београд-Гацко 2012, 171.

⁸⁹⁵ „И гле поврх гробова и вешала наших најбољих синова васкрсла је слобода, то најлепше сунце, које нас је икада огрејало од постанка ове груде до данас. Раскликтао се бели двоглави орао тамо где су до јуче звекетали ропски ланци. Распевала се песме непевана, тамо где је до јуче само још суза текла“; рекао је том приликом Митровић; *Narodno jedinstvo*, Sarajevo, br. 55, 27. decembar 1918.

⁸⁹⁶ *Исто*, br. 7, 9. novembar 1918.

⁸⁹⁷ *Исто*, br. 14, 16. novembar 1918.

И бањолучки муслимани упутили су путем штампе проглас којим су поздравили „јуначку“ и „храбру“ српску војску.⁸⁹⁸

Како је међу неким Хрватима постојао страх поводом доласка српске војске, хрватски политички и вјерски прваци настојали су умирити грађане објашњавајући им да српске јединице у Босну и Херцеговину не долазе како би пљачкале и убијале, већ да би у земљу завели ред и мир.⁸⁹⁹ Мостарски бискуп Алојзије Мишић поздравио је у име католичког свештенства Народну владу.⁹⁰⁰ Провинцијат босанских фрањеваца у Сарајеву упутио је 9. новембра 1918. окружницу свим подређеним жупницима у којој је наложио жупљанима да се у свему покоравају одредбама Народне владе те да сузбијају узнемиравајуће гласине које имају за циљ да у тренутку настајања нове државе посију мржњу између Срба и Хрвата. „Лијепо (хрватском) народу протумачите како ни у чему неће бити запостављен (ако сам хтједне радити), него једнакоправан, слободан, свој у свом и на свом. Од сада му неће заповједати туђи, него његови људи“. Опиримо се свим силама проти свему што би могло неслогу и раздор посијати међу наш троимени народ“, наводи се у окружници.⁹⁰¹ Три дана касније надбискуп Штадлер се у име Надбискупског ординаријата Врхбосанског обратио католичком свештенству наводећи како је Народно вијеће постало законита врховна власт у земљи и да се треба покоравати његовим наредбама и подупријети га у напорима да се у Босни

⁸⁹⁸ *Народна воља*, Бања Лука, бр. 9, 26. новембар 1918.

⁸⁹⁹ Б. Младеновић, *Штампа Босне и Херцеговине о дочеку српске војске новембра 1918*, 385.

⁹⁰⁰ *Narodno jedinstvo*, Sarajevo, br. 8, 10. novembar 1918.

⁹⁰¹ *Исто*, бр. 12, 14. новембар 1918. „Народу Хрвата, Словенаца и Срба осигурана је његова властита држава. Кажите му нека зна и да се весели. Иза овога неумољиво слиједи да се наше многочасно душебрижно свећенство кано и правовјерници у политичким питањима изабраном Народном вијећу покорави и да га слиједи. Да не би наша нова држава још прије њена основања била ма у чему оштећена, да не би можда са стране самог довољно неупућеног народа развитку одлучних догађаја стављала запрека – нужно је да се одржи ред, свуда и међу свима братски мир и слога, те најстрожи запт влада. Законито постављеним областима треба се покоравати“, наводи се у прогласу Бискупског ординаријата; АБиХ, Народно вијеће СХС за Босну и Херцеговину, Главни одбор, бр. 81/1918. Проглас Бискупског ординаријата од 9. новембра 1918.

и Херцеговини уведе ред и мир. Штадлер додаје како је аустроугарски цар Карло, „видјећи да се слободни развитак народа не да више зауставити“, препустио југословенским народима да сами уреде своју државу и своју будућност.⁹⁰²

Не чекајући одлуку Народне владе у Сарајеву, више народних вијећа из срезова Босански Нови, Босанска Градишка, Тешањ, Босанска Крупа, Прњавор, Приједор, Зворник, Босанска Дубица, Бања Лука и Сански Мост су 27. новембра 1918. прогласили директно сједињење са Србијом.⁹⁰³ Прокламацију коју су потписали најугледнији грађани свих трију вјера у Бањој Луци пред више хиљада окупљених прочитао је предсједник Народног вијећа Бања Лука прота Никола Костић⁹⁰⁴, а попутрили је својим говорима митрополит Поповић и муфтија Курт.⁹⁰⁵ Дан касније уједињење са Србијом прогласили су: Бијељина, Кулен-Вакуф, Кључ, Грачаница, Гацко, Јајце, Маглај, Теслић, Босански Шамац, Вишеград, Гламоч, Босански Петровац и Босанска Костајница. Занимљиво је да су нека мјеста уједињење прогласила послије свечаног чина у Београду, и то 2. децембра: Варцар Вакуф, 3. децембра: Јабланица, Житомишлић, Власеница, Требиње и 5. децембра: Фоча.⁹⁰⁶

⁹⁰² *Sarajevski atentat 1914. godine i Prvi svjetski rat u dokumentima arhiva Samostana u Fojnici*, 33.

⁹⁰³ АБиХ, Народна влада, през. бр. 13.937/1918.

⁹⁰⁴ На челу бањолучког одбора Народног вијећа био је свештеник Никола Костић. Чланови су били: др Муџезиновић, фра Мирон Козиновић, др Павша, Паво Гргић, Осман Хацић, Хаци Махмутбег Џинић, Мустафа ефендија Нуркић, Душан Иванишевић, Саво Сурутка, Драгутин Митрановић, Стево Мољевић, Лазар Мутић, Иван Божић, Антон Јосип Милорад, Марјан Маркезић, Мухамед Бајагиловић, Лазар Вишекруна, др Урош Иванишевић; АБиХ, Народно вијеће СХС за Босну и Херцеговину, Главни одбор, бр. 106/1918.

⁹⁰⁵ АБиХ, Народна влада, през. бр. 14.233/1918.

⁹⁰⁶ Н. Kapidžić, *Pokušaj ujedinjenja Bosne i Hercegovine sa Srbijom u novembru 1918*, у: *Bosna i Hercegovina pod austrougarskom upravom—članci i rasprave*, Сарајево 1968, 277.